

Prikazi i osvrti

Péter KOVÁCS: *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike, Teil I: 284-337 N. Chr.* (Wien: Phoibos, 2014.). 263 str. ISBN 978-3-85161-109-0.

Bogatom opusu mađarskog istraživača Pétera Kovácsa 2014. g. pridodan je novi naslov *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike. Teil I: 284-337 n. Chr.* Autor već više desetljeća pripada užem krugu autoriteta za staru povijest i arheologiju rimske Panonije. Osobito plodonosan rad ostvario je pručavajući pisane izvore, kako literarne, tako epigrafičke provenijencije. Ovo međutim nije njegov prvi pothvat kad je riječ o objavljivanju pisanih ekscerpata. Upućeni će se složiti da uzorna prethodnika ove zbirke valja tražiti u ranijem nizu *Fontes Pannoniae Antiquae* (2003.) čiji je urednički dvojac, pored Kovácsa, tada činio B. Fehér. Posrijedi je bilo višesveščano izdanje literarne i epigrafičke građe – *de facto* prvi specijalizirani pregled pisanih izvora za staru povijest Panonije. Još sedamdesetih godina prošloga stoljeća na slično zamišljenoj zbirci radila su poznata imena mađarske historiografije i provincijalne arheologije A. Mócsy, T. Nagy, I. Bóna i S. Szádeczky-Kardoss. Nažalost, njihov projekt ostao je nedovršen. Fehér i Kovács prihvatili su se stoga ambiciozna plana da objave i komentiraju sva poznata literarna vrela na grčkom, latinskom i sirijskom jeziku od pojave pismenosti do konca 6. st. kršč. ere. Pregled je pokrio i nemalu količinu epigrafičkog materijala. Do danas

je publicirano sedam tomova s komentarima na mađarskom i engleskom jeziku. Po izlasku ove serije Kovács je naumio objaviti i izdanje na njemačkom jeziku, kronološki se ograničivši na nešto kasniji period u odnosu na većinu svojih stručnih radova. Pred nama je, dakle, prvi od tri predviđena toma zbirke izvora za kasnu antiku. Seriju je izdala bečka nakladnička kuća Phoibos. Prvi svezak obuhvaća pisane izvore za panonsku povijest od Dioklecijanova dolaska na prijestolje do konca vladavine Konstantina Velikog (285.-337. g.). U jezgrovitu Predgovoru autor iznosi plan sadržaja narednih svezaka. Tako bi drugi tom trebao obuhvatiti period do g. 375., dok će treći sezati do 433. Tada je, naime, Rim prepustio Hunima znatan dio panonske nizine. U planu je i njemačko izdanje ranije zbirke s vrelima za razdoblje principata.

U formalnom smislu, *Die antiken Quellen* čine dvije zaokružene cjeline. Prva se bavi izvorima za razdoblje tetrahije, druga građom za Konstantinovo doba. Unutar obje polovice materijal je podijeljen po kronološkome ključu, tako da na prvome mjestu stoje antički pisci, a slijede ih numizmatički i epigrafički izvori. Za najvažnije primjerke novca i natpise u kamenu priložene su fotografije. Uz Kovácsa, u izradi epigrafičkoga dijela zbirke sudjelovao je i B. Lőrincz. Odvojeno su obrađeni izvori za crkveno-povijesne prilike u Panoniji te za panonske mučenike. Publikacija je zapravo trojezična: uz grčke i latinske izvornike donesen je usporedni njemački prijevod. Nakon naslova, za svakog antičkog autora navodi se kritičko izdanje, tekst izvornika s numeracijom, prijevod, poprilično informativan komentar i iscrpna

bibliografija. Već na prvi pogled jasno je da temeljna vrijednost Kovácsseve zbirke leži u opširnim komentarima. Ondje se razmatraju pojedina pitanja tekstualne predaje i daju se pregledi relevantne literature. Komentari se, dakle, izravno vežu uz pojedina mjesta izvornoga teksta. Autor se ne zaustavlja samo na referencama za podatke iz razmatranoga vrela, već pruža uvid i u istovrsna pitanja iz druge pisane građe. Edicija je, očekivano, opskrbljena kazalima imenâ i zemljopisnog nazivlja.

Poglavlje o tetrarhijskom razdoblju („Die Zeit der Tetrarchie (284-305 n. Chr.“); str. 9.-129.) obuhvaća manje odjeljke s pisanim materijalom antičkih autora, martirologijâ te poganskih i kršćanskih natpisa. Na početku su predstavljani panegirici latinskoga jezičnog izraza. Slijedi nešto opširnija građa iz Laktancijeva pamfleta *O smrti progonitelja* (*De mortibus persecutorum*), u kojem afrički apologet opisuje sudbinu kršćanstvu nenaklonjenih careva. Nakon kratkog izvotka iz Jeronimova prijevoda Euzebijeve *Kronike* (Παντοδαπή ιστορία) donose se odlomci iz *Knjige o carevima* (*Liber de Caesaribus*) Aurelija Viktora, Eutropijeva *Brevijarija* (*Breviarium historiae Romanae*), istoimenog djela Rufija Festa te navodi iz *Povijesti* (*Res Gestae*) Amijana Marcelina. Posebnu pažnju dobio je – inače kratak, ali znakovit – citat iz *Konstantinopolskoga popisa konzula* (*Consularia Constantinopolitana*). Ondje stoji da su za Konstantinova i Maksimijanova konzulata g. 294. podignute vojne utvrde nasuprot Akvinku i Bononiji (*his coss. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*). Ranije interpretacije navoda – pojašnjava autor – u pravilu nisu zadovoljavale. Odbacivši čitanje da se radi o Akuminku (Slankamen), Kovács je prvi toponim poistovjetio s Akvinkom (d. Budimpešta). Zatim je ukazao na filološke osobitosti vulgarnolatinskog

izraza, prema kojima ovdje nije riječ o nizu utvrda između Akvinka i Bononije (Banoštor), već o tome da je jedna utvrda podignuta nasuprot Akvinku, a druga nasuprot Bononiji. Gradnja fortifikacija u neposrednoj blizini već postojećih vojnih utvrđenja logično je protumačena kao dokaz da je tada valjalo ojačati čitav potez donjopanonskog limesa. Historiografski narativi o Panoniji tetrarhijskoga doba zaokruženi su razmjerno kratkim vijestima teologa i povjesničara Pavla Orozija iz *Povijesti protiv pogana* (*Historia adversus paganos*) i Jordanovim kompilacijama gotske i rimske povijesti (skr. *Getica*; skr. *Historia Romana*). Pregled upotpunjuju i citati *Sažetka povijesti* (Ἐπιτομή ἱστοριῶν), bizantskoga kroničara Ivana Zonare. Autor ovdje ipak ne ulazi u dublje interpretacije inače škratih vijesti.

Drugi dio prve polovice knjige (34.-42. str.) zapremaju navodi o panonskim mučenicima. Poznato je da se do početka 4. stoljeća u urbanim centrima južne Panonije razvila jaka kršćanska zajednica. Među protagonistima tadašnjih zbivanja obično se navode sirmijski biskup Irenej, đakon Dimitrije i sv. Anastazija/Stošija. Što se tiče izvora za tu tematiku, Kovács odvojeno tretira spise biskupa Viktorina, *Jeronimov martirologij* (*Martyrologium Hieronymianum*) i *Sirijski brevijarij* (*Breviarium Syriacum*). Treći, sadržajno najopsežniji dio, autor je posvetio pasijama i ostalim izvorima (43.-99. str.). Osim spomenutih mučenika, među zamašnim grčkim i latinskim citatima prevladavaju literarni prikazi mučeništva siscijskog biskupa Kvirina i narativ o skončanju fruškogorskih mučenika (*Passio SS. Quattuor Coronatorum*), čiji je sastavljač bio stanoviti Porfirije.

Posljednji dio prve polovice zbirke (106.-129. str.) namijenjen je epigrafičkim spomenicima. Oni se opet dijele na javne i posvetne natpise, vojne diplome i kršćanske natpise. Da je Kovácssev pre-

gled spomenika arbitrarne naravi, do bro ilustriraju količina i provenijencija predstavljenog epigrafičkog materijala. Među ionako prevladavajućim spomenicima iz prekodravskih krajeva, natpisi iz Akvinka zaokupili su razmjerno najviše pažnje. Južna Panonija opet je skromno zastupljena: obrađeni kršćanski natpisi podrijetlom iz Sirmija (Srijemska Mitrovića) mogu se nabrojati na prste ruke.

U drugom dijelu priručnika („Die Regierung Konstantins des Großen (306-337 n. Chr.)“, str. 132.-180.) autor je – kako rekosmo – okupio vrela za panonsku povijest Konstantinova doba. Izvadci su organizirani jednako kao u prvoj polovici knjige. Na početku se izlažu citati iz antičkih autora, neovisno o naravi njihove književne ostavštine. Slijede zatim podatci relevantni za povijest panonske crkvene organizacije te izbor iz numizmatičkog i epigrafičkog materijala. Među literarnim vrelima najviše je izvoda iz Euzebijeva *Konstantinova životopisa* (Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου) i *Crkvene povijesti* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία) te iz Zosimove *Nove povijesti* (Ἱστορία Νέα). Od pjesničkih oblika prevladavaju ulomci iz *Pjesama (Carmina)* Optacijana Porfirija, dok je crkveno-povijesni materijal u najvećoj mjeri zastupljen u apologetskim spisima aleksandrijskog partijarha Atanzija te u dvjema *Crkvenim povijestima* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία) Sokrata i Sozomena. Što se tiče gradova južne Panonije, uz Sirmij, najiscrpniji su navodi o Cibalama (Vinkovci). Premda obuhvaća manje izvornog materijala nego literarni dio zbirke, Kováčsev pregled numizmatičke i epigrafičke građe kvalitetom opreme ne odstupa od prvoga dijela. Zanimljivo je da se među natpisima što redom potječu s teritorija današnje Mađarske, našao i jedan s našeg otoka Braća. Riječ je o posvetnom natpisu (*CIL* III, 10107 = *ILS* 3458) s Herkulova žrtvenika na kojem se spominje gradnja Licinijevih kupelji

u Sirmiju. Nešto veću pažnju autor je posvetio javnom natpisu iz Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*), čiji tekst svjedoči o obnovi tamošnjih građevina uništenih požarom (*CIL* III, 4121 = *ILS* 704).

Naposljetku, u Pogovoru se koncizno prikazuju glavne crte povijesti razmatranoga razdoblja. Naglasak je na problematizaciji vojno-političkih pitanja, kojima obiluje literarna građa. Razmatraju se tako građanski ratovi, sukobi sa Sarmatima i Germanima i naseljavanje Karpa. Autora posebno zanima administrativna preobrazba pokrajine u doba Dioklecijanove uprave. Podsjetimo, koncem 3. stoljeća teritorijalnim prekrajanjem dviju dotadašnjih pokrajina nastaju četiri Panonije (Prva i Druga Panonija, Savska Panonija/Panonija Savija i Valerija). Napokon, dosta je prostora posvećeno razjašnjavanju okolnosti Konstantinova i Licinijeva srušenja kod Cibala g. 314. te crkvenim prilikama u doba Konstantina Velikog.

U informativnu Dodatku (223.-230. str.) izložen je tablični prikaz pojedinog Dioklecijanova boravka u sada već četiri Panonije. Pored vladarskih titula tetrarhijskoga razdoblja, donose se mjesta gdje su boravili carevi do izmaka Konstantinova doba, vladarski naslovi nakon 308. g. te podatci o nazivima pokrajina u kasnoantičkim popisima. Bibliografija je opsežna i ažurna.

Vjerojatno će neki – po prirodi stvari, ponajviše filolozi – zamjeriti autoru što u priručnik nije uključio i kritički aparat s različitim inačicama čitanja rukopisa i prvih izdanja. S obzirom na to da je riječ o razdoblju za čiju povijest raspoložemo nedostatnom građom, uvijek je korisno vidjeti sadrži li koji rukopis drugačije varijante izvornika i utječu li one, i u kojoj mjeri, na tumačenje izvora. Ipak, Kovács za svaki pojedini odlomak dosljedno navodi izdanje kojim se posluzio, pa će zainteresirani čitalac pronaći

razloge odabira dotičnoga čitanja na sugeriranim mjestima. Mišljenja smo stoga da takav postupak ne umanjuje kvalitetu konačne edicije. Iz perspektive historio-grafskoga priručnika, čini se da je autor jednostavno odabrao praktičnije rješenje. Detaljno tumačenje razlika u izvornicima sasvim bi ga sigurno koštalo prostora i vremena koje valja uložiti u takvu vrstu filološke obrade. Napokon, svatko kome ovaj priručnik dođe u ruke uočiti će da su sistematičnost i preglednost zacijelo najvažnije odlike Kovácsseve zbirke. Sve zajedno čini ovu publikaciju više nego dobrodošlim priručnikom za povijest i arheologiju panonskih pokrajina u kasnoj antici.

Josip Parat

Tomislav BALI: *Slavonski meandar – Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću* (Zagreb: Srednja Europa, 2014). 159 str. ISBN 978-953-7963-11-8.

Pitanje pojma i teritorijalnog opsega srednjovjekovne Slavonije duže vrijeme zaokuplja pozornost hrvatskih i mađarskih povjesničara. Historiografske su rasprave na tu temu, počevši još od prve polovice 19. stoljeća, nerijetko bile obilježene nesuglasticama, najčešće oko političke i administrativne pripadnosti tog prostora u pojedinim razdobljima. Složenost problematike počiva u prvom redu na činjenici da se u izvorima razne inačice imena Slavonija ne odnose uvijek na isto geografsko područje te se rabe kao generički pojam za zemlje Slavena. Zbivanja u savsko-dravskom međurječju tijekom 13. stoljeća ključna su za razumijevanje ove tematike, ponajprije zbog dva povijesna fenomena značajna za oblikovanje srednjovjekovne Slavonije

kao zasebnog geografskog i političkog entiteta. To su vladavina slavonskog hercega Kolomana tijekom prve polovice stoljeća te kasnije osnivanje slavonskog *regnuma*, odnosno autonomne političke zajednice nekoliko županija južno od rijeke Drave.

Knjiga mladog povjesničara Tomislava Balića najnoviji je prilog ovoj temi. On se usredotočio upravo na 13. stoljeće, a među razlozima za odabir ovog vremenskog okvira, uz spomenutu vlast hercega Kolomana i formiranje *regnuma*, Balić navodi i veću količinu raspoloživih izvora na temelju kojih je moguć cjeloviti istraživački pristup (6-7). Njegova je osnovna zamisao bila prikazati kako se ime Slavonija (*Sclavonia*) rabilo tijekom navedenog stoljeća te koji je prostor tada obuhvaćala, prema viđenjima suvremenika povezanih s panonsko-jadranskim područjem (9).

Na samom početku knjige imamo Zahvale (V-VI). Slijedi potom središnji dio knjige koji čine Uvod (1-9), gdje autor pojašnjava tematski okvir knjige te sadržajnu fizionomiju djela, četiri poglavlja u kojima se razrađuje glavna tema (11-123) te Zaključak (125-129).

Poglavlje „Mijene historiografije i složenost vrela“ (11-45) podijeljeno je u nekoliko cjelina. Prva se cjelina bavi odnosom devetnaestostoljetne mađarske i hrvatske historiografije prema pitanju pripadnosti Slavonije, napose u ranom srednjem vijeku. Druga se sadržajem naslanja na prethodnu, stavljajući problem pripadnosti savsko-dravskog međurječja u kontekst prostorne rubnosti, što je svakako bio jedan od čimbenika u izgradnji političke zasebnosti srednjovjekovne Slavonije. Treća cjelina donosi pregled uporabe i shvaćanja imena Slavonija prije svega kao općeg imena za slavenske zemlje u vrelima razne provenijencije iz ranog i razvijenog srednjeg vijeka.

U poglavlju Tota Sclauonia – različitosti društvenih procesa (47-56) autor se bavi prostorom od Drave do Jadrana, točnije različitim društvenim procesima koji su na neki način odražavali bilo je-dinstvo bilo različitosti njegovih temeljnih sastavnica, Hrvatske i Slavonije. Poglavlje se ipak najviše odnosi na područje slavonskog *regnuma*, a obrađuje pitanja poput kolonizacije, izgradnje zasebnih institucija itd.

U nastavku slijedi poglavlje Sadržaj i opseg pojma Sclauonia prema diplomatskoj građi (57-79), gdje autor nastavlja raspravu o upotrebi pojma Slavonija u dokumentima različitih kancelarija, s naglaskom na one s prostora pod vlašću Arpadovića. Donoseći iscrpan pregled navoda iz izvora te tumačenja i komentare na koje su se geografsko područje ti navodi mogli odnositi, autor se osvrće i na ranija tumačenja pojedinih povjesničara te se opet dotiče političke i administrativne pripadnosti onovremene Slavonije. Također se osvrće i na neke dobro poznate historiografske nedoumice, kao što su značenje pojma *regnum* u kontekstu političkog statusa Slavonije u 13. stoljeću, Gvozd kao točka razgraničenja, te na neke druge pojedinosti u izvorima koji govore o zasebnosti područja između Drave i Save.

Posljednje poglavlje središnjeg dijela knjige, Slavonski hercezi i banovi (81-123), ponajviše se bavi problemom opsega herceške i banske vlasti na ovim prostorima. Prva i najveća cjelina unutar poglavlja obrađuje iznimno zanimljivu i dinamičnu vladavinu hercega Kolomana, brata Bele IV. i prognanog kralja Haliča, koji se u svom dukatu umnogome ponašao kao suvereni vladar, a čije su vlast i ambicije nadilazile granice međurječja. Autor nadalje piše o razdoblju slabijih hercega nakon Kolomana u drugoj polovici 13. stoljeća, posebno se osvrćući na značenje pojma *tota Sclauonia*. Zadnju je cjelinu posvetio slavonskim banovima

nakon tatarske provale, osobito njihovim titulama i području njihove vlasti.

U Zaključku autor rekapitulira svoje teze o povezanosti shvaćanja pojma Slavonija, napose u kontekstu politike hercega Kolomana i zagrebačkog biskupa Stjepana II., zatim o formiranju zasebnog slavonskog entiteta u 13. stoljeću, Dravi kao granici te pitanju pripadnosti Slavonije, vezano za kasno javljanje *regnuma* u titulama ugarsko-hrvatskih kraljeva.

Knjiga još sadrži Bibliografiju (131-140), Priloge (141-151), koji uključuju popis isprava slavonskih banova, tematske karte i slike, Kazalo mjesta (153-155) te Kazalo osoba (157-159).

U svom je prvijencu Tomislav Bali nastojao dati jedan suvremeni kritički pregled ove iznimno zanimljive teme, nudeći pritom neka zanimljiva rješenja i drugačiji pogled na pojedine događaje. Pritom se poslužio znatnim brojem, uglavnom diplomatskih, izvora. Stoga nema sumnje da će njegova knjiga biti nezaobilazno štivo svima koji se ubuduće budu uhvatili u koštac s ovom problematikom.

Danijel Jelaš

Đura HARDI: *Drugeti. Povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva* (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.). 480 str. ISBN 978-86-6065-108-4.

Povijest plemstva, napose njegova gornjeg sloja, jedno je od područja istraživanja koje ima dugu tradiciju. No, iako su teme povezane s poviješću plemstva te pojedinci i obitelji iz te društvene grupe trajno privlačile pažnju povjesničara, mnoga su pitanja ostala do danas neistra-

žena (a k tome se s razvojem povijesne znanosti stalno otvaraju nova). Stoga je svako djelo iz povijesti plemstva nastalo na temelju ozbiljnog istraživačkog rada, a djelo o kojem je ovdje riječ upravo je jedno od takvih, više nego dobrodošlo. Knjiga o Drugetima, jednoj od najvažnijih velikaških obitelji u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu u razdoblju vladavine Karla Roberta, objavljena je prije tri godine, ali je hrvatskoj stručnoj javnosti ostala manje-više nepoznata, pa smatram da je korisno na nju upozoriti.

Autor knjige, Đura Hardi, radi na Odseku za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, a osim poviješću plemstva u Ugarskoj za vladavine Anžuvina, tijekom svoje znanstvene karijere bavio se i nekim drugim temama iz srednjovjekovnog razdoblja, u prvom redu Kijeveskom Rusijom. Knjiga *Drugeti. Povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva* nastala je na temelju njegove disertacije pod naslovom *Porodica Druget u srednjem veku*, koju je 2009. obranio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, a njome je, kako sam kaže, želio osvijetliti uspon Drugeta na putu od južne Italije do Ugarske, od statusa kraljevskih vitezova do barona, te tako proniknuti i u razloge njihova pada sredinom 14. stoljeća.

Knjiga je podijeljena u dvanaest poglavlja, kojima prethodi uvod (12-25) u kojem autor ukratko iznosi postavke svoga istraživanja, definira cilj rada i metodološke odrednice te daje pregled relevantnih djela (u prvom redu djela mađarske i slovačke, ali i drugih, npr. talijanske i hrvatske, historiografije), kao i vrela koja je koristio u svojim istraživanjima (objavljenih i neobjavljenih, koja se čuvaju u arhivima u Slovačkoj, Mađarskoj, Austriji).

Priča o Drugetima započinje poglavljem pod naslovom „Kraljevski pratilac“ (26-38). Nakon kratkog pregleda

zbivanja od smrti Ladislava IV. Kumanca do dolaska Karla Roberta u Ugarsku, autor se okreće Filipu Drugetu, jedinom članu pratnje mladoga kralja na njegovom putu iz Napulja u Ugarsku za kojeg znamo da je i kasnije ostao uz njega. Kroz pažljivu analizu vrela autor nastoji stvoriti sliku o okolnostima koje su dovele do Filipova ulaska u kraljevu službu te njegovim karakteristikama, obrazovanju, dobi u trenutku kada dolazi u Ugarsku. Ispravno uočavajući važnost obiteljskih veza u srednjovjekovnom društvu i veze koje su Drugeti već otprije imali s Anžuvincima, Hardi u sljedećem poglavlju („Salernitanski koreni“, 39-80) prati Drugete od trenutka kada se šezdesetih godina 13. stoljeća po prvi puta javljaju u južnoj Italiji, kamo Nikola Druget, vjerojatno Filipov stric, dolazi kao jedan od vitezova u vojsci Karla I. Anžuvinskog. Govori se o Nikolinoj karijeri u službi dvora, posjedima koje je stekao, njegovoj supruzi Izabeli i njegovim rođacima, napose o Filipovom ocu Ivanu, vjerojatno Nikolinom mlađem bratu, te Filipovom bratu Ivanu i sestri Matildi, kao i o različitim oblicima u kojima se prezime obitelji javlja. U posebnom potpoglavlju „*Ultramontani, viventes iure Francorum*“ Hardi se bavi pitanjem podrijetla Drugeta te zaključuje da su u južnu Italiju vjerojatno stigli iz Francuske ili Provanse.

U sljedećem poglavlju („Nova domovina“, 81-96) autor se vraća zbivanjima nakon dolaska Karla Roberta u Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Budući da u razdoblju do 1312. nema podataka o Filipu te pretpostavljajući da je on i dalje u kraljevoj pratnji, a u prilog čemu govori i činjenica da je u događajima koji su slijedili uživao veliko kraljevo povjerenje, Hardi donosi pregled kraljevih aktivnosti u navedenom periodu. U poglavlju „Vojevanje i nagrada ‘apuljskog’ viteza“ (97-146), Filip se ponovno vraća na pozornicu te igra značajnu ulogu tijekom

kraljevog obračuna s oligarsima. Ističe se u borbama, u kojima biva i ranjen, postaje županom više županija i kaštelanom više kraljevskih gradova te je jedan od glavnih kraljevih ljudi u sjevernom, odnosno sjeveroistočnom dijelu Kraljevstva. Imenovan je i magistrum kraljičinih tavernika, a potom 1323. palatinom, obnašateljem najviše državne dužnosti, a kralj ga je obdario i brojnim posjedima, tako da je postao i jednim od najbogatijih posjednika u Ugarskoj. Filipovo djelovanje kao palatina (vojno, sudsko, administrativno), utjecaj, bogatstvo (pri čemu se ističe važnost honora i prihoda od carina za Drugetovu gospodarsku snagu) i moć koju je imao u tom razdoblju autor analizira u poglavlju „Palatin Ugarske“ (147-216). Posebnu pažnju autor je pritom, kao jednom od bitnih uporišta Drugetove moći, poklonio i Filipovim familijarima, dužnostima koje su vršili, načinima na koje su bili nagrađivani. Osim toga, Hardi se bavi i ulogom koju su Drugeti imali u vojnoj organizaciji Ugarske, a interes autora privukle su i Filipove prijateljske i rodbinske veze s pripadnicima aristokracije (ostrogonskim nadbiskupom Tomom, Dimitrijem iz roda Aba, egerским biskupom Čanadom, itd.). Jedno od potpoglavlja u ovoj cjelini posvećeno je i freski koja prikazuje krunidbu Karla Roberta, a nalazi se u kompleksu Spišská Kapitula, na kojoj je, prema autorovom mišljenju, prikazan i Filip Druget.

O Filipovoj supruzi Margareti i čijenici da iz toga braka Filip nije imao muških nasljednika, već samo kćer Klaru, udanu za Akoša, sina bana Mikca, saznajemo u poglavlju „Bogatstvo bez nasljednika!“ (217-222), a o Filipovom nećaku i nasljedniku Vilimu, kao i Vilimovom ocu Ivanu u razdoblju prije njihova dolaska u Ugarsku te službi Drugeta kod napuljske grane Anžuvina i francuske kraljice Klemente, sestre Karla Roberta, u onom pod naslovom „*Domus Domini de Pasquerolo*“ (223-249).

Poglavlje „Naslednici palatina“ (250-273) započinje Filipovom smrću i govori o kraljevoj potvrdi Vilima za nasljednika svih njegovih posjeda, honora i službi, osim palatinske, koju je kralj prvo povjerio Vilimovu ocu Ivanu, a Vilimu je dodijeljena nakon očeve smrti, te preseeljenu cijele obitelji u Ugarsku. Ovo nam poglavlje donosi i vijesti o sudbinama Filipove udovice Margarete i kćeri Klare, a time baca svjetlo i na nasljedno pravo i na položaj pripadnica visokog plemstva u tom razdoblju.

Razdoblju najveće moći obitelji Druget u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu posvećeno je poglavlje koje nosi znakoviti naslov „Zlatne palatinske 1330-te“ (274-339). Pritom je posebna pažnja poklonjena organizaciji njihovih familijara, širenju njihovih posjeda, sudstvu, gospodarskoj djelatnosti. Kao napose vrijedan izvor i svjedočanstvo velikog Vilimova bogatstva, profinjenog ukusa i stila života autor ističe njegov testament iz 1330., koji detaljno analizira u posebnom potpoglavlju. Osim o djelovanju Vilima i Ivana u poglavlju se govori i o Vilimovu mlađem bratu Nikoli, također kraljevom čovjeku od povjerenja, kojega je Karlo Robert imenovao i odgojiteljem svojih sinova.

Opadanje moći Drugeta do kojeg dolazi nakon smrti kralja Karla Roberta, autor prati u poglavlju „Slom“ (340-352). Razmatrajući čimbenike koji su negativno utjecali na položaj Drugeta, Hardi ističe činjenicu da su bili stranci te iznosi pretpostavku o postojanju dviju „stranaka“ na dvoru u to vrijeme („kraljičine ili poljske“ i „kraljeve ili galske“, kojoj su na čelu bili Drugeti). Odlučujućim događajem za daljnje slabljenje Drugeta u navedenim okolnostima autor drži smrt palatina Vilima, nakon koje palatinska čast prelazi u ruke Nikole Zsámbokija. Ubrzo potom na temelju sudske odluke, prema kojoj nisu imali nasljedno pravo iza Vilima, Vilimova braća Nikola i Ivan gube

velik dio svojih posjeda. Osim toga, oni više ne obnašaju ni važne državne službe te tako ostaju i bez s njima povezanih honora. Autor pokazuje i kako se tada raspada mreža njihovih familijara, a neki od njih, poput Perényija, započinju svoj brzi uspon. Govoreći o događajima koji su uslijedili nakon Vilimove smrti, autor se u posebnom poglavlju „Domina relicta palatini“ (353-379) bavi sudbinom Vilimove udovice Marije Folije, dajući tako još jedan prilog boljem poznavanju sudbina i položaja pripadnica visokog plemstva u srednjovjekovnom društvu.

Kratkotrajni ponovni uspon Drugeta opisan je u poglavlju „Povratak“ (380-393), u kojem se govori o sudjelovanju Vilimova brata Nikole u pohodu kralja Ludovika na Napuljsko Kraljevstvo 1350. godine te njegovom imenovanju za kraljevog namjesnika u Salernu, kao i njegovom postavljanju za dvorskog suca nakon povratka u Ugarsku. Ovaj ponovni uspon Drugeta okončan je Nikolinom smrću 1355., a smrću najmlađeg brata Ivana, župana županije Ung, 1361/62. Drugeti nestaju s političke pozornice. O navedenom, kao i o Nikolinim i Ivanovim potomcima koji više ne vrše visoke državne funkcije, već su značajni tek na županijskoj razini, autor govori u poglavlju „Epilog. Napolitanski limunovi presađeni na obronke Karpata“ (394-404). Ondje se osvrće i na pohvalnu pjesmu o Drugetima humanista Ivana Bokacija s kraja 16. stoljeća, koju je naručio Ladislav Druget i koja nam svjedoči o nastojanju potomaka da očuvaju sjećanje na slavne pretke.

Knjiga posjeduje i opsežni sažetak na engleskom jeziku, popis korištenih vrela i literature, kartu Ugarske s označenim utverdama, naseljima i županijama pod kontrolom Drugeta, genealogiju obitelji Druget, fotografije pečata pripadnika obitelji i nekih isprava koje su izdali, kao i kazalo osoba.

Studija Đure Hardija o obitelji Druget nesumnjivo predstavlja vrijedan prilog proučavanju uloge i sudbine plemstva u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Iako se hrvatskih zemalja, pa i područja današnje Slavonije, rijetko dotiče direktno, knjiga pruža mnogo i za nas zanimljivih podataka, budući da se bavi vodećim slojem kraljevstva čiji su one dio, a autor povijest i djelovanje Drugeta uvijek promatra u širem kontekstu političkih događaja značajnih za cijelo kraljevstvo. S druge strane, ova nam knjiga pruža i dobar komparativni materijal za buduća istraživanja magnatskih obitelji s našega prostora. Na kraju, treba još jednom naglasiti da je autor u svom istraživanju koristio relevantne izvore i literaturu, koje je pažljivo i kritički analizirao, te je tako uspio stvoriti vrijedno znanstveno djelo. Osim toga, treba spomenuti, a to nipošto nije nevažno, i da je ono, iako se radi o „ozbiljnom“ djelu, pisano živim i zanimljivim stilom te se čita s lakoćom.

Marija Karbić

Zorislav HORVAT: *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske* (Zagreb: UPI-2M Plus d. o. o., 2014.). 367 str. ISBN 978-953-7703-25-7.

Puno je toga nejasno, nedorečeno i propušteno u monografiji Zorislava Horvata *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, barem što se tiče utvrdnoga graditeljstva u Slavoniji i Srijemu (Baranju autor ignorira). Monografija je opsežna (367 stranica), velikog formata, a satkana je od nekoliko vrsta tekstova – onih koje je Horvat publicirao u znanstvenim časopisima tijekom prethodne četvrti stoljeća i koji čine najveći dio monografije, nešto novo-

ga teksta koji treba biti teorijski uvod u već ranije objavljene studije, i glosarija s još nekim dodacima. Ranije objavljene studije standardno su kvalitetne, neznatno izmijenjene i jezično osuvremenjene i u njima autor analizira ulaze, zidove, bedeme, krovišta, stambene i pomoćne prostore, prozore te kapelice u utverdama. Studijama je dodao nekoliko svježijih ilustracija, kojih u knjizi ima približno 460 i koje načelno prate sadržaje teksta.

Anatomija utvrdnoga graditeljstva Horvatovo je matično područje i on utvrde secira mikroskopskom preciznošću do najsitnijih detalja. No, Horvat tu, na žalost, staje. Evolucija i fiziologija utvrda nisu Horvatova jača strana. Znanost je više od zbroja pojedinačnih spoznaja i cilj je ono nepoznato učiniti poznatim. Nakon iscrpljivanja domene treba dobitvene podatke selekcionirati, strukturirati i hijerarhizirati pa iz njih induktivnom metodom konstruirati povijesnu činjenicu. Horvat je uplovio u područje koje je izvan njegovog istraživačkog interesa i izvan je interesa hrvatske historiografije, koja, na žalost, ne potencira promišljanja o metodologiji i ne razvija teorijsku podlogu za istraživanja srednjovjekovnoga graditeljstva. Horvat zaključke ne bazira na komparativnoj analizi povijesnih vrela (diplomatičkih ili narativnih), građevnoga materijala i biometrijskih istraživanja. No, zbog oslona na sekundarnu i zastarjelu historiografsku literaturu, i datacija i objašnjenja o naručiteljima gradnje pojedinih slavonsko-srijemskih građevina upitne su faktografske preciznosti, pa mu zaključci nerijetko stoje izvan konteksta srednjovjekovnih kulturnih krajolika. Drugačije rečeno, Horvat nije do kraja iscrpio domenu i nije utvrde svrstao pod više rodne pojmove, niti je dao upute kako pronaći razgrađene ili potoplene srednjovjekovne utvrde i kako prepoznati srednjovjekovnu gradnju zabašurenu dogradnjama ili kasnijim preinakama.

Kada pogledamo kartu, jedinu u monografiji, ispada da je između Korođa i Virovitice, dakle na umalo 150 dužnih kilometara, od utvrdnoga graditeljstva stajalo tek Valpovo. Horvat ne precizira je li to utvrda koju zovemo Staro Valpovo ili današnja utvrda, koju i literatura i Valpovčani s nekim valjanim razlogom zovu Crkveno Valpovo, što može značiti da jednu od njih autor ne smatra burgom. Na karti nisu označene utvrde Koška, Seglak, Subotica, Gradine u Zelčinu, Gradine između Poganovaca i Budimaca, Donji Miholjac, Viljevo, Našice ni utvrde oko Čadavice i Slatine. Nema na karti Cerne i sve sile utvrda na obalama Biđa, Berave, Bosuta, Studve i Spačve, što također može značiti da ih autor ne smatra burgovima. Virovitička utvrda označena je simbolom ruševine, kao i Korođ, što bi trebalo raspraviti. Nema utvrda na Dilju.

Čitanje knjige je zapravo pokušaj otkrivanja što Horvat podrazumijeva pod pojmom burg, odnosno po čemu razlikujemo burgove od ostalih srednjovjekovnih fortifikacijskih objekata – nije naveo anatomiju burgova i anatomiju drugih oblika utvrdnoga graditeljstva ni napravio vrsnu razliku između njih. Unutar Horvatovog teksta za utvrde pronalazimo pojmove grad, plemićki grad, stari grad, srednjovjekovni grad, burg, utvrđeni grad, bastion, kaštel, kula, utvrda, *Was-serburg*, te još neke inačice koje povećavaju zbrku. Horvat nije ponudio, makar i uvjetno, nazivlje za srednjovjekovne objekte i nije potaknuo raspravu o kaštelološkoj terminologiji; što nije lak posao, imajući u vidu polivalentnost objekata i njihov dinamičan razvoj. Na stranici 13. piše: „Burgovi – plemićki gradovi, tvrđi gradovi, feudalni gradovi itd. – bili su očito uporabni objekti podložni promjenama potpuno praktične naravi te su dozidavani, rušeni, povisivani i snizivani, stradavali su u borbi s raznim neprijateljima...” To bi valjda trebalo značiti da u burgove Horvat ubraja plemićke grado-

ve, tvrde gradove, feudalne gradove, i još ponešto, što god da ti pojmovi značili – treba puno formalnih i sadržajnih dovrtljivosti da se napravi razlika između plemićkoga grada i feudalnoga grada. Na istoj stranici nedvojbeno se pravi razlika između utvrde i burga, ali nije sasvim jasno značenje kastruma: „Gradnja „kastura“ vjerojatno je rano počela, no malo nam je toga poznato. Spomenimo neke događaje iz naše daleke prošlosti kako bismo objasnili što znači pojava utvrda (istaknuo Z. S.), dakle i burgova (to valjda znači da utvrda nije burg, op. Z. S.), tijekom srednjega vijeka u nas.“ Na stranici 18. piše: „Objekti – burg, kaštel, utvrđena kuća, tvrđava (dakle, nisu isto značnice, op. Z. S.) – realizirani su očito kao dogovor investitora, projektanta i izvođača, a može se pretpostaviti da je projektant ujedno bio i izvođač.“ Na stranici 110. piše: „Kod srednjovjekovnih utvrda 13.-15. stoljeća treba razlikovati burgove – plemićke gradove – od utvrđenih naselja, manje ili više slobodnih varoša. Dok kod burgova imamo najčešće samo jednu kulu, branič-kulu, kod naselja gdje su utvrde rastegnute i po više stotina metara (...) zidine se pojačavaju kvadratnim kulama, koje kao da imaju kvalitetu branič-kule jer svojom visinom dominiraju i pojačavaju obranu (...) Posada kastruma, burga, plemićkoga grada brani se s njihovih vrhova, između zubaca kruništa ili kroz otvore za kosi hitac (...) Smanjenje debljine zidina iziskuje posebnu drvenu konstrukciju za stražarsku stazu (...) i kada se stubokom mijenjaju koncepcije ratovanja. To je već doba kaštela i bastiona, što je tema za sebe.“ Ovakvih nedosljednosti u upotrebi kašteloloških termina ima posvuda u knjizi. U pojmovniku dodaje: „Tijekom stoljeća mijenjaju se značajke burgova – veličine, izgrađenost, pogodnost za stanovanje, načini obrane i vrste oružja (?) itd. Prema vrsti položaja (?), op. Z. S.) imamo gorske, ravničarske i vodene burgove (gradove na vodi) te burgove

vezane za naselja.“ Horvat ponovno nije istaknuo vrsnu razliku i previdio je da su gradovi na vodi ujedno i ravničarske utvrde, tj. nema ravničarske utvrde koja nije sagrađena na obali vodotoka ili u nekom meandru.

„Uvod“ (13-21), koji to nije, neuspio je pokušaj teorijske rasprave o burgovima, nekom obliku srednjovjekovnog graditeljstva, čiji naziv Horvat upotrebljava s dosljednom nedosljednošću. Horvatu se s pravom ne sviđa definicija *Hrvatske enciklopedije*, po kojoj je „Grad (burg, tvrđi grad, stari grad, utvrđeni grad, kaštel, plemićki grad) – utvrđeno sjedište feudalnoga gospodara koje služi za obranu od neprijatelja i stanovanje na strateški istaknutom i redovito teže pristupačnom položaju“. Horvat se ne okomljuje na sadržajne i formalne nedostatke citirane definicije, već se ograđuje od nje i favorizira pojam burg „koji su rabili naši stariji autori“, ignorirajući da pojam burg dosljedno rabe samo rijetki stariji hrvatski kaštelolozi. Horvat nije uočio da autori starijih generacija koriste različite pojmove za iste sadržaje i da za različite sadržaje koriste iste pojmove niti je argumentirao zašto srednjovjekovno utvrđeno graditeljstvo zove *burgologijom*. Većina slavenskih naroda prihvatila je pojam *kaštelologija* za istraživanje srednjovjekovnog utvrđenog graditeljstva, pa naziv *burgologija*, za koji sumnjam da će zaživjeti, pokazuje koliko istraživačima (konzervatorskoj struci i hrvatskoj medijevistici) nedostaje teorijske podloge.

Na stranici 15. je podnaslov „Pregled razvoja burgova“, koji ima svoje sadržajno proširenje na 325. i nekoliko narednih stranica; sličan tekst ponovio je u poglavlju „Zidine i braništa“, a fragmentarno ga ponavlja još na nekoliko mjesta. U njima Horvat prezentira povijesni razvoj utvrđenoga graditeljstva i upire u ključne događaje – snažan utjecaj franačkoga graditeljstva na nastajanje

nak utvrda od zemlje i drveta, provalu Mongola i pojavu gradnje od opeke i kamena te nadiranje osmanlijskih snaga koje uzrokuje fortificiranje kulturnoga krajolika – koji su međaši za promjene građevinskoga materijala i dodavanje fortifikacijskih elemenata na već postojeće strukture utvrdnoga graditeljstva. I građenje stilski osebujnih utvrda. Međutim, Horvat ne poseže za tipologizacijom utvrda unutar ove sjajno detektirane periodizacije niti naznačuje prisutnost – ili odsutnost – graditeljskih (i umjetničkih) elemenata kao osnovice za stvaranje tipova utvrdnoga graditeljstva. S pravom konstatira da između prestanka opasnosti od ponovnog udara Mongola (druga polovica 13. stoljeća) i prijetnji Osmanlija (od sredine 15. stoljeća) gradnja prestaje biti primarno fortifikacijska, već utvrde postaju ladanjski prostori i poligon za eksponiranje moći, bogatstva i ukusa. Grade se palasi s raskošnim spavaonicama, dvoranama i kupaonicama, zahodi s keramičkim pločicama, peći s keramičkim ukrasima. Neke starije utvrde se napuštaju i iz temelja se grade raskošne utvrde. U tome Horvat ne vidi društvene promjene, promjene svjetonazora, ideologije, tektonske promjene u poimanju duhovnosti, svakodnevice i pogleda na život i smrt. Horvat uviđa tipološke razlike između utvrda, no ne objašnjava ih, već ih naziva romaničkim i gotičkim utverdama, što je područje povijesti umjetnosti i terminološki ne pripada utvrdnom graditeljstvu (nešto poput *secesijskih pušaka i kubističkih tenkova*).

U poglavlju o izvorima (25-35) nema ni retka o srednjovjekovnim povijesnim izvorima ni njihovoj slaboj potentnosti za istraživanje srednjovjekovnog utvrdnog graditeljstva. Horvat je propustio napisati da se zapisivači srednjovjekovnih vrela jedva osvrću na položaj objekata u kulturnom krajoliku te da u srednjovjekovnim izvorima ništa ne piše o pripremi terena i građevinskoga mate-

rijala, majstorima i majstorskim radionicama, projektiranju i graditeljskim tehnikama, što, naravno, ne umanjuje strast da saznamo kako su projektirali i gradili u srednjem vijeku – kako se pripremao građevni materijal, kojim su alatkama radili koji majstori, tko je organizirao gradilište i obavio proračun građevinskog i tehnološkoga materijala i tko je i kojim redom angažirao majstore. Horvat u podnaslovu istoga poglavlja ističe grafike i vedute i izdvaja ih iz korpusa povijesnih vrela, što je golema pogreška, na što su ga morali upozoriti recenzenti i urednica monografije dr. sc. Ariana Štulhofer, koja je očito figurirala prilikom izrade Horvatove monografije, a ni recenzenti se nisu pretrgli, osim u potvrđivanju autoritetu, koji Horvat u analitici utvrdnoga graditeljstva nesporno i jest. Pod podnaslovom „Opisivanje burgova u literaturi“ Horvat konstruira povijesni pregled istraživanja i crtanja povijesnih građevina i navodi da je „Devetnaesto stoljeće početak suvremenog načina iznošenja podatka, opisivanja i crtanja na terenu“, što za Slavoniju, Srijem i Baranju nije točno. Horvat je previdio i postojanje mnogih vrela 17., 18. i 19. stoljeća koja opisuju srednjovjekovne slavonske i srijemske utvrde.

U „Položaju burgova“ niže (navodne) tipološke podjele utvrda po vrsti terena i za svaki (navodni) tip navodi nekoliko podtipova, zaboravljajući da podjele bez vrsnih razlika nisu podjele, već deskripcija u kojoj nema razlike sadržaja i forme, što je nedopustivo. Evidentomanija i deskripcija karakteristične su za hrvatski konzervatorski sustav, a ta dva elementa ne čine znanost, već odmiču objekt od znanosti. Utvrdu Korod svrstao je pod ravničarske burgove, i to u potpodjeli utvrda s kružnim tlocrtom. Utvrda Korod je elipsoidnoga tlocrta. Točno je kako je sačuvan temelj središnje kule, no nismo sigurni da su gradnja središnje pačetvorinaste kule i elipsoidnog

bedemskoga plašta istovremene, pa ni to da su suvremenici. Glavna karakteristika Koroda nije njegov oblik, već položaj na ušću dvaju potoka i blizina pretovarnoga mjesta različitih porječja – Drave i Dunava, gdje nastaju najvažnija trgovišta. Gradnja elipsoidne kule unutar palisadnog ili bedemskog plašta, ili dviju jedne uz drugu, bitna je karakteristika utvrdnoga graditeljstva baruna Korodskih i njihovih koljenovića Seglačkih. I bilo bi mudro istražiti, unutar korpusa srednjoeuropskih utvrda koje dominiraju između Tatara i Turaka, graditeljske osobitosti Morovića, Korodskih, Gara i ostalih slavonsko-srijemskih plemićkih obitelji. Nakon upornog inzistiranja na utjerivanju utvrda u vlastite podjele, Horvat je u isto vrijeme gradnje svrstao morfološki posve različite utvrde Klak (prva polovica 13. stoljeća), Požešku utvrdu (zrelo 13. stoljeće) i Stari grad iznad Ružice (prva polovica 15. stoljeća), koje slično oblikom zbog položaja na dominantnom brežuljku, a u svemu se drugom razlikuju – Klak je dio cistercijske prometne infrastrukture koja je išla sljemenom Papuka, dijelom prateći antičku cestu, utvrdu u Požegi gradila je dinastija kao posjed kraljice; utvrda je djelovala urbogeno pa se podno nje razvila Požega, a Stari grad građen je kao posljednja točka uzmaca s Ružice-grada i tipološki je istovjetna Ružici i suvremenik po gradnji.

U završna je poglavlja zbrda-zdola stavio sve što nema veze s prethodnim temama, ili ima, ali nikako ne smije biti na kraju knjige, skriveno i zakukuljeno. Poglavlje o srednjovjekovnim mjerama moralo je biti na početku monografije. Istraživači srednjovjekovnoga graditeljstva na oko 400 objekata ili cjelina na području današnje Slavonije, Srijema i Baranje operiraju s približno 200 građevinskih dijelova crkava, utvrda, samostana, urbanih cjelina i prometne infrastrukture, projektanti i majstori su upotrebljavali petstotinjak alatki i pomagala,

od kojih svaka ima razvoj i neke komponente, pa „Pojmovnik“ koji je Horvat priložio djeluje oskudno. Kao, uostalom, i cijela monografija.

Zdenko Samaržija

Rosana RATKOVČIĆ: *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Umjetnička organizacija Kultura umjetnosti, 2014.). 290 str. ISBN 978-953-57150-3-0.

Knjiga *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* temelji se na doktorskoj disertaciji autorice Rosane Ratkovčić, koja se već dugi niz godina bavi tematikom srednjovjekovnog slikarstva na prostoru kontinentalne Hrvatske. Radi se o opsežnom i fotografijama bogato opremljenom djelu, što je iznimno važno za ovakav tip knjige. Ne može se zanemariti činjenica kako je volja za istraživanjem srednjeg vijeka na prostoru kontinentalne Hrvatske nesumnjivo porasla u zadnja dva desetljeća, no taj trend nije dovoljno dobro popraćen izdavačkom djelatnošću. Neki su koraci i ovdje već poduzeti (primjerice, svakako treba izdvojiti *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave* Vladimira Petera Gossa), no većina tih djela, što je i razumljivo, posvećena je prvenstveno položajima ili tragovima arhitekture. Nadalje, veći dio izdanja koja su sintezno obrađivala spomenuti srednjovjekovni prostor, barem po pitanju povijesti umjetnosti, nastao je i pred više od dvadeset godina. Ne treba dvojiti kako je dobar dio njih još uvijek dobrim dijelom aktualan, no ta djela naprosto vape za revizijom, a materijal koji donose nemali je broj

puta otkrio svoje pravo srednjovjekovno lice tek debelo nakon njihove objave. Uz sve navedeno, knjiga Rosane Ratkovčić na jednom mjestu obrađuje kompletno srednjovjekovno zidno slikarstvo kontinentalne Hrvatske, a upravo sintezni tip ove knjige, kakvih nedostaje kada je u pitanju povijest umjetnosti srednjovjekovne kontinentalne Hrvatske, osim što je obogatio još uvijek uspavanu, ali polako rastuću izdavačku djelatnost vezanu uz spomenuto vrijeme i prostor, svakako je i velika pomoć svim istraživačima zainteresiranim za srednjovjekovnu kulturu prostora sjeverne Hrvatske.

Knjiga je sastavljena od teoretskog dijela, pozamašnog kataloga lokaliteta te zaključnog dijela. Prvi, teoretski dio knjige počinje uvodnim tekstom o radu Rosane Ratkovčić iz pera već spominjanog Vladimira Petera Gossa. U njemu je jako lijepo ocrtan trud koji je autorica morala uložiti da bi skupila i posložila u jednu preglednu cjelinu ovaj fragmentirani materijal. Nakon uvodnog dijela slijedi zahvala autorice te pet cjelina koje raspravljaju o općim karakteristikama srednjovjekovnog zidnog slikarstva kontinentalne Hrvatske: Prostorni i vremenski okvir, Zidne slike i arhitektura, Naručitelji i pokrovitelji, Vrijeme i stil te Zaključna razmatranja.

U pogledu prostornog okvira, autorica se drži današnje geografske definicije kontinentalne Hrvatske, koja se proteže sve do Gorske Hrvatske. Ovakva definicija prostora unosi u knjigu i materijal južno od rijeke Save, koji se količinom ne može usporediti s ostavštinom međurječja, ali je iznimno važan s obzirom na povijesni kontekst tog prostora u ranom srednjem vijeku. U obrađenom se prostoru posebno ističu tri cjeline s većim brojem sačuvanih spomenika (prigorsko-zelinsko područje, srednje Pokuplje i središnja Slavonija) te niz sporadičnih lokaliteta. Vremensko određenje nešto je fleksibilnije u svojim granicama jer je

donja granica određena sintagmom „najstariji radovi“ u kojoj se tek nazire vrijeme između 10. i 13. stoljeća, a čija je nejasnost razumno opravdana ne samo količinom i stanjem sačuvanosti materijala, već i slabom količinom povijesnih izvora koja nam je danas na raspolaganju. No, zbog toga je gornja granica čvrsto određena i zaustavljena na polovici 16. stoljeća, kada se zbog povijesnih prilika dešava oštri rez i u umjetničkoj produkciji. U poglavlju su nadalje navedeni najvažniji autori i djela koja su postavljena kao početna točka autoričina istraživanja ove teme. Iduće poglavlje, Zidne slike i arhitektura, podijeljeno je na tri potpoglavlja: Arhitektonski prostori, Tehnike slikanja te Ikonografski programi i sadržaji. U tom smislu je u poglavlju objašnjen odnos arhitekture i slikarstva, kako u pogledu smještaja slika u sakralni prostor, tako i u kvaliteti nastalog materijala koja se očituje u kvaliteti umjetnika, ali i u kvaliteti naručitelja. Potonja se provlači kroz čitavo poglavlje jer se može nazrijeti ne samo u kvaliteti arhitekture i tehnikama, već i u smještaju slika i kvaliteti sadržaja, koja je dodatno naglašena podjelom trećeg potpoglavlja na prizore i programe u svetištima, prikaze na zidovima lađa te oslikana pročelja crkava. Time nas autorica uvodi u sljedeće poglavlje koje se bavi naručiteljima i pokroviteljima, od kojih posebno ističe crkvene velikodostojnike (biskupa Timoteja), crkvene redove, križarske redove, ali i velikaške obitelji koje su mahom bile zaslužne za oslikavanje niza župnih crkava. Pretposljednje poglavlje, ujedno i najopsežnije u teoretskom dijelu knjige, bavi se vremenskim određenjima nastalog materijala te prezentira radove kronološki. Tu je posebno važna podjela na potpoglavlja u kojima se odmah iščitava količina sačuvanog materijala. Prvo potpoglavlje bavi se najranijim spomenicima koji su nastali u vremenu do 14. stoljeća. Nakon njega slijedi poglavlje koje se bavi

djelima 14. stoljeća, dok je 15. stoljeće dodatno segmentirano i podijeljeno, pa se dijeli na prvu polovicu i sredinu, drugu polovicu te kraj 15. stoljeća, koji je povezan s djelima prve polovice 16. stoljeća. U ovom je poglavlju materijal kronološki prezentiran, obrađen i interpretiran. Teoretski dio knjige završava Zaključnim razmatranjima, u kojima, uz kratku sintezu izloženog materijala, autorica s pravom zaključuje da se radi o možda i neslućenom bogatstvu u kojem se može pronaći dosta djela vrlo visoke kvalitete koja prelazi lokalne okvire.

Kataloški dio, koji obuhvaća i najveći opseg knjige, ujedno je i najvažniji dio ovoga djela. U njemu je pobrojan i posebno obrađen 81 lokalitet, s kratkim povijesnim pregledom lokaliteta, prikazom materijala, recentnom literaturom te slikovnim priložima. Lokaliteti su abecedno posloženi prema imenima mjesta u kojima su crkve smještene. Tri lokaliteta obrađuju po dvije građevine, dok je Zagreb donesen nizom od četiri zasebne cjeline. Treba napomenuti kako su u knjizi obrađeni i lokaliteti na kojima se oslici nisu sačuvali do današnjih dana, ali postoje određeni zapisi i dokumenti koji o njima svjedoče, što je iznimno važno jer je autorica te lokalitete izvukla iz zaborava.

Knjiga završava bogatom bibliografijom, kazalom, sažecima na hrvatskom i engleskom jeziku, bilješkom o autorici te kartom lokaliteta kao jasnim pokazateljem da je količina djela sasvim dovoljna za sistematizaciju koju knjiga donosi. Tvrdi uvez i veliki format knjige dodatno pojačavaju dojam važnosti djela, koji se dobrim dijelom već iščitava i iz prezentiranog sadržaja. Upravo je oprema knjige ono što joj daje dodatnu snagu jer je materijal prezentiran mahom slikama u boji, a kako se radi o djelima koja su vrlo osjetljiva, ovakvo dokumentiranje ne samo da je za svaku pohvalu, nego je i nužno potrebno.

Jedina zamjerka ovom djelu vezana je uz odnos kataloškog i prvog, teoretskog dijela knjige. Treba prvo istaknuti kako su oba dijela knjige posložena u sasvim logične cjeline. Teško da bi se bolje moglo posložiti ponuđeni materijal, koji je u uvodnom dijelu jasno kronološki raspoređen (ovisno o njegovoj količini). Tu je vrlo pohvalno da je podjela išla tako segmentirano za 15. stoljeće. Nadalje, i kataloški je dio posložen vrlo logično, te je abecedna prezentacija lokaliteta daleko bolja od kronološke. I sama autorica to pravda nizom primjera na kojima je u jednom prostoru vidljivo nekoliko slojeva slika iz različitih perioda. Ipak, ostaje nejasno zašto je Zagreb donesen kao niz lokaliteta, dok su, primjerice, Ozalj ili Dubrava obrađeni kao cjelina s više spomenika. Također, vremenske odrednice pojedinog lokaliteta mogle su biti donesene kao podnaslov ili kratka natuknica ispod naslova, čime bi se dodatno naglasio sintezni karakter knjige. U tom bi kontekstu dobro došla tablica s popisom lokaliteta i vremenskim odrednicama ili barem prikaz različitim bojama lokaliteta na karti, ovisno o razdoblju nastanka. No, treba napomenuti kako knjiga ima jako dobar indeks lokaliteta, čime su ove zamjerke dobro ublažene.

Unatoč ovim sitnim zamjerkama, koje su isključivo tehničke prirode, nesumnjivo se radi o velikom i važnom sinteznom djelu koje predstavlja važan korak naprijed u proučavanju srednjovjekovnog slikarstva kontinentalne Hrvatske. Ovo djelo pokazatelj je predanosti Rosane Ratković proučavanju srednjovjekovne kulture kontinentalne Hrvatske. Pedantna istraživanja, koja su uspjela okupiti i prezentirati ne samo sačuvane, već i uništene, gotovo zaboravljene spomenike, svakako je dobar alat svim sadašnjim i budućim istraživačima i dobar poticaj za daljnje proučavanje srednjovjekovne kulture kontinentalne Hrvatske. Iako su istraživanja na ovom

prostoru živnula u posljednja dva desetljeća, njih još uvijek ne prati dovoljan broj objavljenih djela, pa je ovako opremljena i bogata knjiga novi veliki korak u pravom smjeru. Nesumnjivo se radi o djelu koje će svoje mjesto naći na policama brojnih istraživača i koje će ostati aktualno dugi niz godina.

Vjekoslav Jukić

Ivana HANIČAR BULJAN, Nenad MOAČANIN, Milan PELC, Mladen PEŠIĆ, Ratko VUČETIĆ: *Veliki osječki most: povijesni dossier i suvremena interpretacija / The great Osijek bridge: historical dossier and contemporary interpretation* (Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2014.). 165 str. ISBN 978-953-154-272-2.

Osmansko je Carstvo na svojem ratnom putu u srednju Europu u prvoj polovici 16. stoljeća vrlo brzo prepoznalo stratešku važnost grada Osijeka i njegova mosta, koji je predstavljao iznimno važnu točku na putu u unutrašnjost Europe. Osmanska je vojska 1526. godine osvojila Osijek i utvrdila ga obrambenim zidom i kulama. Idućih približno 150 godina svi su osmanski vojni pohodi u pravcu Ugarske i Austrije prolazili preko Osijeka i spomenutog mosta. Močvarno zemljište u okolici Osijeka predstavljalo je logistički problem jer je otežavalo prolazak vojske i opreme do ravnice u Baranji. Sultan Sulejman Veličanstveni odlučio je riješiti taj problem naredivši 1566. godine gradnju drvenog mosta, kasnije poznatog kao Veliki osječki most ili „Sulejmanov most“, koji je kroz močvarna područja u dužini od gotovo osam

kilometara povezivao povijesna naselja Osijek i Dardu. Iznimnost toga poduhvata postala je neiscrpan izvor komentara suvremenika, kako tadašnjih državnika, tako i putopisaca, koji su bili zadivljeni mostom i proglašavali su ga arhitekturnim čudom svoga doba, te slikara i bakropisaca koji su za europsku javnost izrađivali manjim dijelom vjerodostojne, a većinom nevjerodostojne, pa čak i posve izmišljene prikaze mosta i okolice. Osim toga, spomenuto stoljeće i pol postojanja osječkoga mosta snažno je pridonijelo oblikovanju Osijeka kao regionalnog urbanog središta Slavonije i Baranje; osječki je most omogućio razvoj Osijeka u važno trgovačko središte zbog robnog prometa koji je prolazio s Balkana u Ugarsku i u suprotnom smjeru.

Te su činjenice bile poticaj Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, odnosno Zavodu za znanstveni rad i umjetnost u Osijeku, za osmišljavanje edicije kojom bi se sustavno i u više svezaka istražilo i sintetiziralo prošlost i sadašnjost Osijeka i njegove gravitacijske okolice. Edicija je nazvana *Mursa aeterna*, a druga knjiga u nizu posvećena je osječkome mostu i objavljena je u suradnji s Institutom za povijest umjetnosti u Zagrebu, Veleposlanstvom Republike Turske u Hrvatskoj te Oğuzom Aydemiro, čelnikom Turskog instituta za podvodnu arheologiju. Zastupljeni autori uključuju povjesničare, arheologe, arhitekta i povjesničare umjetnosti i time daju ovoj knjizi vrlo popularnu dimenziju interdisciplinarnosti.

Na samom početku knjige nalaze se proslavi Buraka Özügergina, bivšeg veleposlanika Republike Turske u Hrvatskoj, i ranije spomenutog Oğuz Aydemira. Zatim slijedi Uvod (10.-16. str.), u kojem je Andrija Mutnjaković opisao povijest Osijeka od antičkih vremena do današnjice. Mutnjaković je zatim istaknuo mjesto ove knjige u kulturnoj suradnji između Turske i Hrvatske, koja se

među ostalim zasniva na znanstvenom istraživanju zajedničke kulturne i graditeljske baštine, a tako se knjiga o osječkome mostu sjajno uklapa u spomenute napore.

U prvom je poglavlju, naslovljenom „Veliki most u Osijeku: povijesni očevid“ (17.-90. str.), Milan Pelc naveo dosadašnje studije o osmanskome mostu (radovi Josipa Matasovića, Ive Mažurana, Szabóa Pála Zoltána i Nenada Moaćanina) te procijenio njihove doprinose današnjim spoznajama. Naglasio je da su spomenute studije zaobilazile analitičko komparativno istraživanje izvorne vizualne građe (ilustracija, grafika i letaka) s temom povijesnog osječkog mosta. Pelc je nabrojao i radove koji su uključivali analizu spomenute vizualne građe i zaključio da se zbog dosadašnje solidne kritičke protumačenosti povijesti osječkog mosta i gotovo potpune kataloške obrađenosti vizualne građe o istome ova knjiga uglavnom usredotočuje na komparativnu analizu tekstualnih i vizualnih podataka. Pelc ustvrđuje i da istraživanje mosta kao građevine koja je postojala 120 godina i koja ne postoji već više od tri stoljeća ne može dati sigurne i potpune zaključke, već da će oni uvijek biti ograničeni.

Nenad Moaćanin u poglavlju pod naslovom „Cisr-i Kebir-i Ősek“ (91.-112. str.) analizirao je osmanske dokumente koji se odnose na Veliki osječki most, a kojih nema mnogo, iako je broj izvora koji se tiču Osijeka i njegove okoline poprilično velik. Osmanske izvore o mostu u većem je dijelu sakupio upravo Nenad Moaćanin te ih sumirao u ovome članku. Jedan od njegovih zanimljivijih zaključaka jest da se Veliki osječki most, kakav je prikazan na ilustracijama i u izvještajima, ne može sa sigurnošću odrediti kao most koji je sagrađen za vrijeme osmanske vojne kampanje 1566. godine, nego da je vjerojatnije izgrađen u vremenu neposredno nakon 1600. godine.

Moaćanin je zaključio da spomenuto razdoblje zbog te pretpostavke, ali ne i jedino zbog nje, zaslužuje temeljitija istraživanja od onih koja su do sada provedena.

Mladen Pešić je u poglavlju nazvanom „Arheološka istraživanja na Dardi, lokalitet Sulejmanov most“ (113.-132. str.) opisao istraživanja koja su tijekom 2009. i 2011. godine proveli djelatnici Hrvatskoga restauratorskog zavoda i Međunarodnog centra za podvodnu arheologiju u Zadru. Tada je u Dardi pronađen niz drvenih elemenata koji su očigledno nekad bili dio osmanskoga mosta. Na temelju je tih istraživanja, među ostalim, zaključeno da je osmanski most bio rađen od unaprijed pripremljenog materijala i da je zato bio izgrađen u vrlo kratkom vremenu; zaključeno je i da je bio rađen po principu spajanja drvenim klinovima i da su točni oni povijesni izvori koji tvrde da je most više puta bio zapaljen. Pešić je zaključio da je istraživani podvodni lokalitet vrlo vrijedan, da ga zato treba i dalje istraživati i neprestano štiti, jer je nažalost u potencijalnoj opasnosti od uništenja djelovanjem ribolovaca i kupaća.

U posljednjem poglavlju, naslovljenom „Prostorno-povijesna studija osječkog mosta“ (133.-163. str.), Ratko Vućetić i Ivana Hanićar Buljan obrazložili su važnost mostova za nastanak i oblikovanje gradova, osvrćući se posebice na prostorni smještaj Osijeka i arhitekturne odlike njegovih mostova kroz povijest. Vućetić i Buljan donose nove zaključke i otvaraju nova pitanja o gradnji, izgledu, smjeru pružanja i funkciji osmanskoga mosta od Osijeka do Darde. Među ostalim, autori smatraju da je rušenje mosta za prodora Nikole Zrinskog VII u zimu 1664. godine primjer preuveličavanja u propagandi 17. stoljeća i da je načinjena šteta vjerojatno bila gotovo nikakva. Naime, zbog značenja mosta i uspješnog prodora Zrinskog kroz osmanski teritorij, moguće je da su suvremenici željeli

naglasiti značenje paljenja mosta, iako je vrlo izgledno da je hrastova građa mosta bila teško zapaljiva, posebice u zimskim uvjetima i u močvari bez drva koje bi potaknulo plamen. Autori također predlažu lokalitete na kojima bi trebalo provesti buduća arheološka istraživanja nakon nezaobilaznog razminiravanja šireg područja oko pretpostavljene trase mosta, kao i prikladne konzervatorske radnje.

Na kraju knjige, koja je bogato ispunjena kvalitetnim fotografijama vizualne građe za povijest osmanskoga mosta, nalazi se popis literature (164. str.) te popis izvora i suradnika (165. str.). Čitava je knjiga opremljena i engleskim prijevodom tekstova na hrvatskom jeziku, i to tako da se na svakoj stranici nalaze dva stupca – jedan na hrvatskom, a drugi na engleskom jeziku. Ta karakteristika knjige, uz spomenuto vizualno bogatstvo, vrlo je pozitivna osobina ove edicije jer otvara mogućnost da se i strani istraživači i zainteresirani pojedinci upoznaju s posljednjim spoznajama o ovoj povijesnoj temi. Još jedna pozitivna strana knjige jest činjenica da su uključeni autori sumirali dosad poznate činjenice i pretpostavke o Velikom osječkom mostu te dodali neke nove, u isto vrijeme dajući poticaj za nova istraživanja. Kao negativna osobina ovog izdanja može se navesti nepovezanost zaključaka pojedinih studija u knjizi; zastupljeni autori na nekoliko mjesta iznose proturječne pretpostavke ili – a to je češća pojava – vrlo slične pretpostavke, koje bi bile još zanimljivije da su bile kontrastirane.

Iako knjiga sadrži sav znanstveni aparat – a ta karakteristika često utječe na neznanstvenike da odvrte pogled – treba istaknuti da ona nije namijenjena jedino povjesničarima umjetnosti, arheolozima i povjesničarima, nego da će zbog atraktivnosti tematike vrlo vjerojatno biti zanimljiva i široj javnosti, naročito onima koji se zanimaju za povijest Osijeka,

ali i šireg područja Slavonije i Baranje u razdoblju osmanske vladavine.

Andželko Vlašić

Branko BEŠLIN: *Evgenije Savojski i njegovo doba* (Novi Sad: Matica srpska, 2014.). 655 str. ISBN 978-86-7946-130-8.

Opširna monografija srpskog povjesničara Branka Bešlina, izvanrednog profesora na katedri za povijest Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, plod je, prema njegovim riječima, “rada na projektu Istorija Karlovačke mitropolije od kraja XVII do kraja XVIII veka” i autorov “zvanični doprinos kolektivnom projektu Odseka za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije”. Bešlin na početku svoje knjige daje do znanja kako mu u pisanju iste nije bio cilj čitateljskoj publici podastrijeti neke nove, još neotkrivene činjenice o Eugenu Savojskom, već monografiju koja bi, s obzirom na to da u srpskoj historiografiji osim jednog skromnog pokušaja iz 19. stoljeća, nema niti jedne slične tematike, “bila dovoljna da popuni prazninu”. Djelo obrađuje cijeli život princa Eugena Savojskog, po uzoru na brojne druge biografije na njemačkom i engleskom jeziku, s posebnim osvrtom i poveznicom, gdje to kontekst traži, na epizode iz srpske povijesti tog razdoblja.

Knjiga je podijeljena na šest cjelina. Prva i druga posvećene su djetinjstvu i odrastanju princa Eugena i njegovom kasnijem dolasku u Beč. Treća cjelina posvećena je Velikom bečkom ratu kao i prinčevom sudjelovanju u njemu, dok četvrta obrađuje najdulju i vjerojatno najvažniju epizodu u životu savojskog

princa, Rat za španjolsko nasljeđe. Peti dio prati Eugenov povratak na istočno bojište i ponovni rat s Turcima. Zaključni, šesti dio upoznaje čitatelja s Eugеноvom pokroviteljskom, graditeljskom i kolekcionarskom djelatnošću te privodi kraju monografiju detaljima o Eugenovoj smrti i svečanom pogrebu.

U prvu cjelinu Bešlin ulazi pregledom dosadašnjih biografija i monografija. Popis je dug i sastoji se od brojnih, manje ili više korisnih, bibliografskih jedinica, nastalih od 18. stoljeća do danas. Ukazavši na glavni problem koji se pojavljuje pri pisanju bilo kakve monografije o princu Eugenu, nepostojanje nekih njegovih privatnih memoara ili osobnih pisama, osim onih koja je u službenom tonu slao svojim savojskim rođacima, nadređenima, podređenima i, dakako, samom caru kojeg je služio, Bešlin dalje opisuje njegovo djetinjstvo i odrastanje u Parizu. Dosta pozornosti autor je posvetio liku Eugenovine majke Olympije, koja je tada, pa i kasnije, imala dosta velik utjecaj na njega i njegovu dalju sudbinu, no isto tako, u vidu digresije, izlaže promjene u načinu ratovanja i političku situaciju u Europi, kao prolog drugoj cjelini.

U drugom dijelu opisan je pustolovni bijeg mladog princa iz Pariza i stupanje u habsburšku službu, gdje se iskazao već u borbi za oslobađanje Beča od turske opsade 1683. Bešlin u ovoj cjelini dalje prati događanja u kojima je sudjelovao Eugen od opsade Beča do teškog ranjavanja pred Beogradom 1688. Također, ovdje je dosta pozornosti posvećeno i srpskoj povijesti u kontekstu borbe protiv Turaka, u kojoj Srbi na carev poziv nastupaju kao njegovi saveznici. Središnje figure tog pokreta, patrijarh Arsenije Čarnojević i grof Đorđe Branković, predstavljene su u kratkim crtama.

Trećom se cjelinom Bešlin vraća na već spomenuti rat Augzburške lige protiv Francuske, vođen istodobno kad i onaj

s Turcima, u kojem princ Eugen vodi svoje postrojbe u Italiji. Istu zaključuje Eugеноvom pobjedom u bitki kod Sentete 1697., nakon njegovog povratka na istočno bojište. Bitka je detaljno opisana i najviše se temelji na knjizi najiscrpnijeg njemačkog biografa princa Eugena, Maxa Braubacha, i prvom dijelu serije knjiga izdanih u Beču krajem 19. stoljeća naslovljenih *Pohodi princa Eugena (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen)*, jednoj od najvažnijih objavljenih kompilacija izvorne građe o prinčevoj vojnoj karijeri.

O Eugеноvom sudjelovanju u dugom i teškom Ratu za španjolsko nasljeđe govori cijela četvrta cjelina. Pobjedama koje je u njima postigao Eugen je postao poznat u cijeloj Europi, kako među austrijskim saveznicima, tako i u protivničkoj Francuskoj, iz koje je kao sasvim mlad morao izbjeći. Bešlin daje sustavan i pregledan opis ovih događaja, ipak ne posvećujući previše pažnje svakoj bitki pojedinačno, barem ne kao što to čini u slučaju bitaka koje je Eugen ranije, ili onih kasnije, vodio protiv Turaka na istočnom bojištu. Cjelina je zaključena navođenjem točki mirovnih ugovora u Utrechtu 1713. i Rastattu 1714., kojima je i završen Rat za španjolsko nasljeđe.

Eugen se još jednom vratio na istočno ratište. U petom dijelu opisane su njegove pobjede kod Petrovaradina i Beograda 1716. i 1717. Tad je već toliko moćan da je diktirao ne samo uvjete mira na pregovorima u Požarevcu 1718., nego je i svojom dobro razgranatom obavještajnom mrežom, odnosno "tajnom diplomacijom", upravljao iz sjene događajima u Europi. Bešlin se ovdje osvrnuo i na organizaciju austrijske uprave u dijelovima Srbije dobivenim Požarevačkim mirom, kao i na početke njemačke kolonizacije, osobito u Banatu.

Autor knjigu zaključuje osvrtom na prinčeve djelatnosti koje nisu bile veza-

ne za rat, njegovu strast za arhitekturom i umjetnošću, bibliofilstvo i poznanstva s književnicima i znanstvenicima svog doba, te daje sumarni pregled značajnih predmeta iz brojnih Eugenovih zbirki knjiga, slika i drugih umjetničkih predmeta. Svoj posljednji rat Eugen je vodio za austrijsku monarhiju tek godinu dana prije svoje smrti (Rat za poljsko nasljeđe 1733.-1738.) Umro je 21. travnja 1736., u snu, u svojoj gradskoj palači Himmelpfortgasse.

Iako ova knjiga, prema priznanju samog autora, ne donosi ništa novo u odnosu na druge slične biografije, sama po sebi ona predstavlja novost u srpskoj historiografiji. To je prva prava, potpuna monografija posvećena princu Eugenu Savojskom na srpskom jeziku i predstavlja korak koji se, nažalost, još uvijek čeka u našoj (u hrvatskoj historiografiji nije bilo niti pokušaja pisanja bilo kakve knjige o savojskom princu). Bešlinov *Evgenije Savojski i njegovo doba* sadržajno je jasno koncipirana, tematski zaokružena i detaljima, koji bi široj publici kojoj je namijenjena bili zasigurno zamorni, neopterećena knjiga koja predstavlja doista zahvalno ostvarenje i veliki doprinos razumijevanju uloge i povijesnog značenja Eugena Savojskog u povijesti naroda srednje i jugoistočne Europe. Jedina mana koju bismo mogli istaknuti jest to da je ovo izdanje tiskano ćirilicnim pismom, što ga u neku ruku ograničava na srpsko tržište i namjenjuje isključivo srpskoj čitateljskoj publici, pa vjerojatno neće doprijeti do većeg dijela hrvatske, dakako, osim u slučaju da neko od eventualnih budućih izdanja bude tiskano na latinici.

Siniša Đuričić

Stjepan SRŠAN i Ladislav DOBRICA (prir.): *Zapisnici sjednica Srijemske županije / Prothocolla Congregationum Comitatus Syrmienensis*, knj. 1: 1745.-1759. [Gradivo za povijest Vukovarsko-srijemske županije, knj. 7] (Vukovar – Zagreb: Državni arhiv u Vukovaru – Hrvatski državni arhiv, 2014.). 781 str. ISBN 978-953-7980-03-0 (DAV); 978-953-7659-19-6 (HDA).

Državni arhiv u Vukovaru, u suradnji s Hrvatskim državnim arhivom, objavio je 2014. u biblioteci Gradivo za povijest Vukovarsko-srijemske županije, kao sedmu knjigu, *Zapisnike sjednica Srijemske županije (1745.-1759.) - Prothocolla Congregationum Comitatus Syrmienensis (1745.-1759.)*, koju su priredili Stjepan Sršan i Ladislav Dobrica. Ova je knjiga značajan prilog hrvatskoj historiografiji kao izvor podataka za prvih 15 godina djelovanja Srijemske županije, koja je obnovljena 1745. godine.

Knjiga se sastoji od Riječi nakladnika (13) i župana Vukovarsko-srijemske županije (15), Predgovora - Zapisnik sjednica Srijemske županije od 1745. godine (17-32), Pregleda povijesti arhiva Srijemske županije (33-42), prijepisa Zapisnika Srijemske županije 1745.-1759. (43-712), popisa kratica (713-714), pregleda starih mjera sredinom 18. stoljeća (715-718), Sažetaka na hrvatskom (719-720), engleskom (721-722) i njemačkom jeziku (723-724) te Kazala imena i mjesta (725-740) i odabranih pojmova (741-781).

Nakon uvodnih riječi nakladnika, ravnatelja Državnog arhiva u Vukovaru Stjepana Prutkija, te župana Vukovarsko-srijemske županije Bože Galića,

priredivač Stjepan Sršan prikazao je u Predgovoru postupak obnove Srijemske županije u studenom 1745., način ustrojavanja institucija i županijskog sustava te djelovanje županijskih skupština. Također, upoznaje čitatelje s načinom transkripcije zapisnika te navodi karakteristike rukopisa zapisnika Srijemske županije. Na kraju ukratko prikazuje sadržaj zapisnika ove županije.

Drugi priredivač (Ladislav Dobrica) prikazao je nastanak arhiva Srijemske županije od osnutka županije do 1848. godine. Također je prikazao sređivanje gradiva u arhivu Srijemske županije, koje je krajem 19. stoljeća proveo arhivist Emilije Laszowski. Na kraju nas je obavijestio o današnjoj strukturi fonda ove županije.

Glavni dio knjige sastoji se od prijepisa zapisnika skupština Srijemske županije od 1745. do 1759. godine. Županijske skupštine bile su glavni upravni, sudski i politički organ svake županije, pa tako i ove. Skupštine su se dijelile na velike ili generalne te male, odnosno partikularne skupštine. Na velikim skupštinama sudjelovalo je svećenstvo, velikaši, plemići te predstavnici slobodnih i kraljevskih gradova, a na malim skupštinama županijski službenici, prisjednici, svećenici te plemići. Na malim skupštinama odlučivali su o tekućim i hitnim poslovima, a na velikim skupštinama potvrđivali su odluke donesene na malim skupštinama, primali na znanje naloge, dopise i reskripte kraljice Marije Terezije, donosili odluke o njihovom provođenju, upoznavali se s nalogima i obavijestima Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeće te rješavali različite predmete koji su bili na dnevnom redu skupštine.

U ovoj knjizi objavljen je tekst zapisnika iz prve knjige u kojoj su vođeni zapisnici županijskih skupština, od osnutka do 1764. godine. Na početku zapisnika

svake sjednice županijske skupštine navedeni su datum i mjesto održavanja, ime predsjedatelja te imena prisutnih službenika i ostalih članova skupštine. Nakon toga naveden je tekst zapisnika svakog pojedinog raspravljano predmeta, koji je numeriran prema broju spisa odloženog u županijskom arhivu. U prvoj knjizi Zapisnika Srijemske županije objavljeno je 1403 obrađenih predmeta koji su bili raspravljani na županijskoj skupštini. Zapisnik svake male i velike skupštine bio je pročitao i objavljen na prvoj sljedećoj velikoj skupštini, po županijskom tajniku Srijemske županije.

Na početku Zapisnika nalaze se opis obnove Srijemske županije (djelovanje povjerenstva za obnovu županije te tijekom svečane sjednice prilikom obnove), imenovanje prvih članova županijskog poglavarstva, govor Aleksandra Patačića od Zajezde te odgovor podžupana Stjepana Jancsoa, napatuk kraljice Marije Terezije o organizaciji županije u devet točaka i uredbi o uređenju odnosa između Srijemske županije i Vojne krajine s obzirom na preseljenje stanovništva iz županije u Vojnu krajinu i obratno, ubiranj u kontribucije na vlastelinstvima, sjedištu županije te mjestima održavanja županijskih skupština, sjedištima plemićkih sudaca, službenom jeziku u službenoj upotrebi u županijskoj upravi te uređenju i aktivnostima prilikom provođenja insurekcije. Na kraju je određen datum i mjesto održavanja prve male skupštine. Pri tome je, primjerice, utvrđen broj naselja koja su pripojena Vojnoj krajini te veličina naseljenih i nenaseljenih sesija. Isto je tako utvrđen i broj naseljenih sesija u naseljima na vlastelinstvima u županiji. Primjenjujući napatke kraljice Marije Terezije utvrđena je visina kontribucije koja je bila određena na temelju broja naseljenih sesija u svakom naselju, odnosno vlastelinstvu. Osim uređenja kontribucije, na prvim velikim skupštinama uređene su obaveze vlastelinskih

podanika prema vojnim jedinicama po svakom pojedinom selu (količina ogrjevnog drva, zimovanje vojske te kvartir) i vojnim objektima (održavanje vojnih objekata na teritoriju županije).

Na malim i velikim županijskim skupštinama raspravljano je o različitim temama iz društvenog, gospodarskog kulturnog i političkog života na području Srijemske županije. Na prvoj velikoj županijskoj skupštini najprije je za upravitelja Srijemske županije ustoličen barun Marko III. Aleksandar Pejačević, koji je imenovan velikim županom 1751., a službu je obavljao do vlastite smrti 1762.

S obzirom na djelatnost županijske skupštine, moguće je na temelju zapisnika proučavati stvaranje upravnog aparata te proceduru koja je primjenjivana tijekom imenovanja županijskog poglavarstva. Naime, kako je poznato, županijska skupština provodila je svake tri godine restauraciju županijskog poglavarstva, birajući članove između nekoliko kandidata za svaku određenu službu.

Na početku postojanja Srijemske županije jedan od važnijih problema bili su Trenckovi panduri, odnosno sprječavanje pripadnika Trenckove postrojbe u činjenju različitih zloupotreba i šteta, utvrđivanje i namirivanje oštećenih osoba, odnosno vlastelinstava koja su pretrpjela štetu od pripadnika njegovih postrojbi. U vrijeme sudskog procesa protiv baruna Franje Trencka trebalo je provesti pljenidbu njegovih posjeda na teritoriju županije (nuštarsko vlastelinstvo), kako bi se prodajom njegovih posjeda pokrila šteta koju su počinili pripadnici njegove postrojbe.

Jedan od važnijih problema tijekom prvih godina postojanja Srijemske županije bilo je razgraničenje između Slavonske vojne krajine i županije. Zaključci županijskih skupština omogućuju istraživaču utvrđivanje mjera koje su poduzete pri razgraničenju te preseljenju stanov-

ništva iz Županije u Krajinu i obratno. Nažalost, zaključci ne donose podatke o intenzitetu i jakosti tog preseljenja. Također, različiti dopisi te nalozi vladarice i Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća omogućavaju istraživanje uloge centralnih državnih organa u provođenju procesa razgraničenja i preseljenja.

Na temelju zapisnika ove županije puno se manje može proučavati određivanje cijena prehrambenih proizvoda nego što je to, primjerice, moguće na temelju zapisnika Virovitičke županije. Naime, zanimljivo je da je limitacija pekarskih i mesarskih proizvoda na području Srijemske županije prvi put obavljena tek 1756. Stoga je teže nego na području Virovitičke županije proučavati kretanje cijena osnovnih životnih potrepština, odnosno prehrambenih proizvoda. Može se na temelju te činjenice zaključiti da su županijske službe Virovitičke županije puno više vodile brigu o reguliranju cijena osnovnih prehrambenih proizvoda nego što su to činile službe Srijemske županije, što je šteta jer to onemogućava istraživače u uspoređivanju cijena prehrambenih proizvoda između ovih dviju županija.

Pojedini zaključci županijskih skupština ove županije omogućavaju istraživanje aktivnosti županijskih službi na održavanju prometnih komunikacija (cesta i mostova) tijekom petnaestogodišnjeg razdoblja. Pri tome se može analizirati organizacija sustava koji je brinuo o prometnoj mreži te opterećenosti lokalnog stanovništva tim radnim obvezama. Isto se tako može istraživati utjecaj aktivnosti članova županijskog poglavarstva na održavanja mreže prometnih komunikacija i na razvoj gospodarstva (obrta i trgovine) na teritoriju Županije.

Jedan od najvažnijih problema kojim su se bavile male i velike županijske skupštine tijekom svih 15-tak godi-

na koje obuhvaća ovaj Zapisnik bilo je prikupljanje poreznih prihoda, odnosno kontribucije, te županijskog poreza za županijsku blagajnu. Na temelju različitih zaključaka županijskih skupština mogu se analizirati aktivnosti koje su poduzimali županijski službenici pri određivanju i prikupljanju poreznih prihoda. Isto se tako može proučavati visina poreznih obaveza po sesiji. Analizirajući učestalost vladaričinih dopisa i naloga, kao i naloga Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća, može se utvrditi značenje urednog i kvalitetnog određivanja i prikupljanja poreznih prihoda. To je, naravno, logično s obzirom na kontinuirani nedostatak financijskih sredstava u državnoj blagajni. To naročito vrijedi u vrijeme ratova Habsburške Monarhije s Kraljevinom Pruskom, kada su se troškovi za vojne potrebe značajno povećali pa su još više povećavali manjak u državnoj blagajni. Upozorenja, dopisi i nalozi kraljice Marije Terezije te Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća upućeni županijskim skupštinama, u kojima se od službenika županijskog poglavarstva zahtijeva prikupljanje zaostalih kontribucija iz prethodnih godina, ukazuju da komorski službenici očito nisu odgovorno i kvalitetno obavljali prikupljanje poreza.

Pojedini zaključci omogućavaju proučavanje svakidašnjice te načina življenja lokalnog stanovništva na području Srijemske županije. Takav je, primjerice, zaključak iz 1746. kojim se stanovništvu zabranjuje bacanje uginule stoke u bunare te nalaže zakapanje strvina životinja u zemlju, što upućuje na loše higijensko-zdravstvene standarde lokalnog stanovništva. Takve odredbe ukazuju i na aktivnosti centralne vlasti na poboljšanje higijensko-zdravstvenih standarda u pojedinim dijelovima Habsburške Monarhije.

Različiti zaključci županijskih skupština ukazuju na pridavanje zna-

čajne pažnje aktivnostima protiv razbojnika, hajduka i odbjeglih prekršitelja zakona unutar županije, ali i iz drugih dijelova Monarhije, te osiguravanju javne sigurnosti lokalnog stanovništva, ali i putnika te trgovaca na području županije. Ove odredbe omogućavaju istraživanje aktivnosti županijskog poglavarstva u borbi protiv različitih razbojničkih družina, kao i pojedinaca, te poduzetih mjera za osiguranje javne sigurnosti na području Županije. Podaci o troškovima dnevnica pandura i husara koji su progonili hajduke, razbojnike te odbjele prekršitelje zakona omogućavaju utvrđivanje udjela tih troškova u ukupnom proračunu Županije, ali i ukazuju na razinu opterećenja koju su ti troškovi imali na lokalno stanovništvo.

Jedan od važnijih problema tijekom prvih 15 godina djelovanja Srijemske županije bilo je urbarijalno pitanje. Kraljica Marija Terezija već u prvoj točki naputka nalaže budućem županijskom poglavarstvu da mora voditi brigu o poštivanju Karlovog urbara iz 1737., što županijsko poglavarstvo nije uspijevalo provesti u praksi, o čemu svjedoči zaključak velike županijske skupštine od 15. lipnja 1750. Na temelju pojedinih zaključaka koji su doneseni nakon spomenute sjednice može se utvrditi koliko je urbarijalna problematika bila aktualna u tadašnjoj Županiji te kako je županijsko poglavarstvo djelovalo tijekom pobune 1755., odnosno nakon nje, prilikom djelovanja Keglević-Serbellonijeve komisije na saniranju posljedica te pobune, kao i provođenje/uvođenje privremenog urbara, odnosno od 1756. Marijaterezijanskog urbara. Odredbe pojedinih zaključaka narednih županijskih skupština ukazuju na probleme koji su se pojavljivali tijekom uvođenja, odnosno provedbe novog urbara.

Pojedini zaključci županijskih skupština, kao i odredbe kraljice Marije Terezije te Ugarskog kraljevskog na-

mjesničkog vijeća, omogućavaju istraživanje brige za razvoj obrta i trgovine na području Županije. Također, pojedini upućuju i na restriktivne odredbe protiv trgovaca iz Osmanskog Carstva. Isto tako upućuju i na nastojanja županijskog poglavarstva da pomogne lokalnim obrtnicima i trgovcima. Primjerice, prilikom uvođenja novog Marijatezezijskog urbara županijska je skupština odlučila da se posredstvom hrvatskog bana Franje Nadaždyja zatraži od kraljice Marije Tezeze da se obrtnicima i trgovcima dozvoli otkup od tlake.

Ova prva knjiga Zapisnika sjednica skupštine Srijemske županije u razdoblju od 1745. do 1759. iznimno je značajna za proučavanje svih područja ljudske djelatnosti tijekom petog i šestog desetljeća 18. stoljeća. Preporučujem nakladniku Stjepanu Prutkiju te sunakladnici Vlatki Lemić da nastave s daljnjom djelatnošću na objavljivanju sljedećih knjiga Zapisnika sjednica Srijemske županije, ali i ostalih slavonskih i hrvatskih županija. U nadi da će se ostvariti ova moja preporuka, veselim se sljedećoj knjizi zapisnika.

Milan Vrbanus

Zbornik o Emeriku Paviću – Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“, Osijek, 23.–25. svibnja 2013., ur. PAVAO KNEZOVIĆ i MARKO JERKOVIĆ (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2014.). 498 str. ISBN 978-953-7823-35-1.

Tijekom višestoljetnog djelovanja na području Hrvatske istaknuli su se mnogi pojedinci franjevačkog reda koji su, unatoč svom velikom doprinosu na polju književnosti, povijesti, filo-

zofije, teologije, pedagogije te ostalih grana znanosti, često ostali zanemareni u hrvatskoj akademskoj javnosti. Kako bi se ovi takozvani „tihi pregaoci“ adekvatno predstavili znanstvenoj zajednici, 2000. godine započela je organizacija znanstvenih skupova upravo o jednom takvom hrvatskom franjevcu, a svaki je skup redovito popraćen izdanjem zbornika radova. Još jedan u nizu zbornika iz Knjižnice „Tihi pregaoci“ objavljen je 2014. godine. Zbornik, čiji su urednici PAVAO KNEZOVIĆ i MARKO JERKOVIĆ, a izvršni urednik MARINKO ŠIŠAK, nastao je kao rezultat znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“, održanog 23.–25. svibnja 2013. u Osijeku.

Na početku ovoga najnovijeg zbornika iz knjižnog niza „Tihi pregaoci“ nalazi se predgovor koji su sastavili urednici (7–10). Zatim Emanuel Franjo Hoško čitatelju predstavlja biografiju Emerika Pavića (11–12), u kojoj je ukratko opisao fra Emerikovo školovanje, njegovu djelatnost u franjevačkom redu te njegov kulturni i književni rad.

Zbornik se može podijeliti na nekoliko cjelina. Prva cjelina sadrži radove vezane uz Pavićev književno-katehetski rad te radove o njegovu djelu *Flos medicinae*. U prvome radu (13–24) već spomenuti Emanuel Franjo Hoško promatra Pavićevo djelo *Ramus viridantis olivae*, koje smatra premalo obrađenim u našoj historiografiji. Zbog toga u ovom radu naglašava vrijednost toga Pavićeva spisa, skrećući pozornost na to kako on „nije samo franjevačka kronika već i povijest vjerskog i kulturnog života Hrvata sjeverno od Save od 16. do 18. stoljeća“. Na kraju ovog, kao i na kraju svakog sljedećeg rada u zborniku, nalazi se popis korištenih izvora i literature. Narednih nekoliko radova odnose se na duhovno stvaralaštvo Emerika Pavića. Analizirajući fra Emerikove nedjeljne i svečane propovijedi, Zlata Šundalić nas uvodi u

njegova promišljanja o ženi (25–44). Autorica zaključuje kako je žena u Pavićevim propovijedima najčešće prikazana u pozitivnom svjetlu. Hrvojka Mihanović Salopek proučava Pavićev homiletički diskurz i stavlja ga u kontekst slavonske duhovne književnosti. Na temelju takve analize autorica zaključuje kako njegove propovijedi predstavljaju prosvjetiteljsko-katehetski pravac hrvatske homiletike (45–64). Religioznu liriku u 18. stoljeću analizira Krešimir Šimić putem Pavićeva molitvenika *Putovanje duhovno* (65–76). Jedan od najznačajnijih pisaca religiozne lirike u 18. stoljeću bio je upravo fra Emerik Pavić. Šimić u članku navodi kako je religiozna lirika uvelike obogatila slavonsku kulturu u 18. stoljeću, no unatoč tome, uglavnom je ostala izvan interesa hrvatske književne teorije. Autorica sljedećeg članka, Veronika Reljac, donosi kronološki i tematski pregled Pavićevih katehetskih djela (77–90). Navodi kako njegovim radovima dominiraju katekizmi nastali u duhu posttridentске katoličke obnove, odnosno katekizmi obnovnoga katoličanstva. Koji su sve autori inspirirali Emerika Pavića otkriva nam Hrvatinić Gabrijel Jurišić. Kao glavni izvor njegova nadahnuća navodi fra Andriju Kačića Miošića i djelo *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Po uzoru na to djelo fra Emerik je napisao *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnomu narodna slovinskoga*. Hrvatinić Gabrijel Jurišić naglašava kako su Pavićeve knjige i Kačićevo djelo „vrijedna prosvjetiteljska ostvarenja koja su trebala hrvatskom narodu obnoviti vjeru i probuditi nacionalnu svijest“ (91–102). Fra Emerik Pavić je, osim na katehetsko-književnom polju, svoj doprinos dao razvoju medicinskih i farmaceutskih znanosti u Hrvatskoj. On je u 18. stoljeću preveo s latinskog jezika *Flos medicinae* – upute za brigu o zdravlju, koje je objavio pod nazivom *Cvit likarije*. To je bila prva tiskana medicinska knjiga na hrvatskom jeziku. U zborniku je upravo tom djelu

posvećeno dosta pozornosti. Budući da je *Cvit likarije* dvojezično izdanje, rad Tamare Tvrtković (103–116) analizira u kojoj se mjeri prijevod fra Emerika slaže s izvornikom. Svoju analizu autorica potkrepljuje primjerima i jednom tablicom. U radu se veliki naglasak stavlja na važnost medicinskih priručnika u 18. stoljeću. Nastalo u Salernu, djelo *Flos medicinae* puno je različitih literarnih tradicija (grčkih, rimskih, arapskih), zbog čega djelo pripada mediteranskom krugu. Prevedeno na hrvatski jezik, spomenuto djelo postaje namijenjeno i stanovništvu panonskog prostora. Kako se jedno takvo djelo mediteranskih obilježja uklopilo u kontinentalni prostor propitkuje Mislav Kovačić (117–134). Autor ukazuje na neke „osobitosti hrvatskoga izdanja u odnosu na koje je moguće govoriti o metamorfozama Mediterana“. S povijesnomedicinskog stajališta fra Emerikov prijevod promatraju Stela Fatović-Ferenčić i Marija-Ana Dürriegl. Navodeći kako je ovim prijevodom pokazao umijeće prevoditelja i stihotvorca te slojevitost pristupa poimanju bolesti i zdravlja, autorice zaključuju kako se ovaj prijevod treba promatrati kao „dokument smjena različitih pristupa zdravlju i bolesti koji se susreću tijekom niza stoljeća“ (135–146). Kakav je pogled današnje farmacije na *Cvit likarije* otkrivaju nam u svom radu „Od salernskog vrta do fitofarmacije 21. stoljeća“ (147–164) Vanja Ljoljić i Jadranka Vuković Rodriguez. Obraćajući pozornost na ljekovito bilje koje spominju ljekopisi poput *Europske farmakopeje*, analizira se neprekidna primjena bilja iz *Cvita likarije* u suvremenoj farmaciji. Autor sljedećeg članka, Ivan Bekavac Basić (165–184), razmatra sličnosti i razlike između fra Emerikova prijevoda *Flos medicinae* i prve hrvatske medicinske knjige *Medicina ruralis iliti Vrchtva ladanyszka* doktora Ivana Krstitelja Lalangua. U sklopu članka nalaze se dvije tablice u kojima je rječnik bilja, povrća i voća, odnosno termini koje upo-

trebljavaju fra Emerik Pavić i Lalangue, te dodatak u kojem su popisani naslovi poglavlja u djelu *Flos medicinae* i u Pavićevu prijevodu *Cvit likarije*.

Radovi druge cjeline zbornika govore o djelatnostima manje poznatih i u literaturi slabije zastupljenih franjevaca kontinentalne Hrvatske, od srednjeg vijeka do 19. stoljeća. Kako je duhovnost franjevaca utjecala na kulturu kontinentalne Hrvatske u srednjem vijeku saznajemo iz rada Valentine Zovko (185–204). Putem kontemplativno-meditativnog širenja duhovnosti, kao i aktivnim radom među pukom, franjevci su utjecali na oblikovanje vjere lokalnog stanovništva. U svemu tome morali su se prilagođavati društvenim, političkim i vjerskim okolnostima različitih područja pastoralnog djelovanja. Ipak, može se zaključiti kako je pastoralni rad franjevaca bio usmjeren stvaranju jedinstvenog kulturnog prostora. Zlata Živaković-Kerže i Ana Lukić svojim tekstom (205–218) čitatelju predstavljaju sliku Slavonije i Osijeka za života fra Emerika Pavića. Da pripadnicima reda sv. Franje nisu bile nepoznate službe u visokoj državnoj i crkvenoj diplomaciji, pokazuje nam Marko Jerković na primjeru Franje Frankopana Cetinskog (219–244). U radu se razmatra Franjina djelatnost, prvo u službi Ivana Zapolje, a zatim u službi Ferdinanda I. Habsburškog. Posebna pozornost pridaje se pokušajima uspostave diplomatskih odnosa na relaciji Sveta Stolica – budimski/bečki Dvor. Na kraju autor analizira antiosmansko humanističko stvaralaštvo Franje Cetinskog. Pavao Knezović upoznaje nas s djelom još jednog tihog pregaoca koje je nepoznato u našoj literaturi. Riječ je o djelu *Opusculum vitae ... fr. Sebastiani ab Apparitio* fra Nikole Ogramića. U njemu je Ogramić, na primjeru blaženog franjevca Sebastijana od Aparicija, opisao pedesetak kreposti s teološkog i filozofskog aspekta (245–260). Slijedi tekst Sanje Vulić (261–274) koja

je, na temelju djela *Pogrđenje ispraznosti od svijeta u tri diela razdieljeno*, analizirala jezik fra Mihajla Radnića. Autorica sljedećeg rada (275–290), Iva Mršić Felbar, analizira i uspoređuje dogmatsku teologiju u dva latinska djela fra Kerubina Dellamartine. Navodi kako Dellamartina koristi skolastičku metodu pri raspravljanju o temama kao što su Božji razum, Mojsijev zakon, prvi apostoli i učenici Crkve, zakon Evanđelja. Pritom fra Kerubin polemizira s prvim herezama i reformatorima, upućujući na katolički nauk i učenje. Poznati franjevac fra Filip Lastrić bio je jedan od glavnih aktera političkog, kulturnog i crkvenog života katoličkog puka franjevačke provincije Bosne Srebrene u 18. stoljeću. Kako i na koji način su njegove propovijedi utjecale na pojedinca, društvo i oblikovanje društvenog poretka, politiku i pravo, tema je rada Josipa Grubeše (291–302). Ivan Karlić i Daniel Patafta analizirali su teme fra Antuna Bačića u njegovu katekizmu *Istina katoličanska* (303–322). Navedeni katekizam pruža sustavni prikaz katoličkog naučavanja i katoličke teologije, što ga je činilo pogodnim za vjersko polemiziranje s pravoslavnima. Autori zaključuju kako su teološke teme u katekizmu prikazane sveobuhvatno i pregledno, što je pokazatelj visokog obrazovanja fra Antuna Bačića. Idući koji je pronašao mjesto u ovome zborniku je franjevac, pripadnik jakobinske zavjere te znanstvenik, Ignjat Martinović. U središte rada Snježane Paušek Baždar (323–336) smješteni su Martinovićeve radovi s područja kemije i njegov doprinos suvremenoj kemijskoj metodologiji. Na kraju rada, kratko je prikazano djelovanje Martinovića kao dvorskog kemičara cara Leopolda II., zbog čega, spletom okolnosti, on postaje glavni osumnjičeni za vladarevu naglu smrt. Priređivanje pučkih kalendara također je bio jedan od načina na koji su franjevci prosvjeđivali hrvatski puk. Uolikoj mjeri su pripadnici franjevačkog reda ostavili svoj doprinos na ovome polju,

tema je članka Marijane Borić. Posebnu pozornost pridaje doprinosu Emerika Pavića, Marijana Lanosovića, Aleksandra Tomikovića i Gregura Kapucina. Autorica analizira najutjecajnije i u puku najduže korištene kalendare (337–354). Idući radovi tematski se odnose na jezičnu problematiku. U prvom od njih Jelena Ostojić detaljno opisuje leksikografske postupke fra Ludovika Lalića, na primjeru njegovog trojezičnog rječnika *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum* (355–366). Iz pera Branke Tafre i Petre Košutar nastaje članak „Jezikoslovno paljetkovanje po osamnaestom stoljeću“ (367–382). U radu su preispitane jezikoslovne spoznaje o hrvatskom književnom jeziku u 18. stoljeću i pitanje njegove periodizacije. Također, autorice su dale kritički osvrt na „kroatističku preveliku zatvorenost u domaće granice i pomanjkanje poveznica s europskim jezikoslovljem toga doba“. Predmet je istraživanja rada Lidije Bogović i Jasmine Pavić (383–396) terminologija 18. stoljeća. Najveća se pozornost pridaje prinosima fra Emerika Pavića hrvatskom botaničkom nazivlju. Posljednji članak u zborniku djelo je Rudolfa Barišića (397–417) i u njemu se obrađuje školovanje bosanskih klerika u franjevačkom samostanu u Vukovaru od 1814. do 1844. Analiziraju se okolnosti u kojima je vukovarski samostan postao dijelom njihova školovanja, pri čemu se navode kratke biografske pojedinosti o bosanskim klericima. Na kraju, autor u prilogu donosi popis klerika polaznika teološkog i filozofskog učilišta u Vukovaru od 1814. do 1844. godine. Zbornik donosi i nekoliko priloga (418–464) – riječ je o dvama poglavljima iz Pavićeva djela *Ramus viridantis olivae*, koja se objavljuju s prijevodom Petra Uškovića, te izboru iz poezije fra Emerika Pavića. Na kraju je kronika 14. znanstvenog skupa „Tihi pregaoci“, čiji je autor već spomenuti Petar Ušković (465–474). Zbornik je popraćen kazalom osobnih i zemljopisnih imena (475–498).

I na primjeru ovog *Zbornika* može se vidjeti vrijednost cjelokupnog projekta Tihi pregaoci. On predstavlja bogati izvor podataka o doprinosu franjevačkog reda razvoju hrvatske kulture, znanosti, duhovnosti, zapravo razvoju hrvatskog društva u cjelini. Svojim raznolikim sadržajem, i ovaj zbornik ukazuje na potrebu daljnjeg proučavanja još neistražene franjevačke baštine. Također, prikazani skup radova svojom raznolikom tematikom daje do znanja kako povijest hrvatskog društva krije mnogobrojne, često zanemarene, ali veoma vrijedne pojedince koji su svoj doprinos dali raznim poljima znanosti. Upravo su oni svojim djelovanjem pomogli i u tkanju današnjeg hrvatskoga društva i kulture. Stoga je ovaj zbornik, kao i ostali iz niza Tihi pregaoci izvrstan primjer na koji način to franjevačko kulturno stvaralaštvo valorizirati i adekvatno ga predstaviti široj akademskoj zajednici.

Lucija Frajlić

Pet redaka. Rimski dnevnik svećenika Ivana Tomasa 1943.-1944., prir. Domagoj TOMAS (Rim – Osijek – Mostar: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima u Rimu, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku - Odjel za kulturologiju i Biskupijski ordinarijat Mostar, 2014.). 249 str. ISBN 978-953-6931-73-6.

U historiografskoj literaturi postoji tek nekoliko knjiga koje svjedoče o životu i radu brojnih hrvatskih katoličkih svećenika u iseljeništvu, kao što su Dominik Mandić, Krunoslav Draganović, Vilim Cecelja i mnogi drugi. Mnogi od tih svećenika imali su iznimnu ulogu u crkvenom, političkom, socijalnom i sve-

općem društvenom životu, kako Katoličke crkve i hrvatskog naroda, tako i šire društvene zajednice. Jedan od njih je bio i Ivan Tomas, katolički svećenik rođen u Hercegovini, kojega su životni put i sudbina tjelesno, ali ne i duhovno, odvojili od rodnog kraja, što je vidljivo i iz svjedočanstava njegovih suvremenika, kao i njegove pisane ostavštine, među kojom je i dnevnik *Pet redaka*, koji je tema ove knjige. Knjiga *Pet redaka. Rimski ratni dnevnik svećenika Ivana Tomasa 1943. – 1944.*, koju nam je priredio mladi povjesničar Domagoj Tomas, nije samo prikaz svjedočanstva jednog svećenika o životu u ratnom Rimu 1943.-1944., nego i vrijedan povijesni izvor, koji očima jednog katoličkog svećenika, intelektualca, hercegovačkog Hrvata u tuđini, oslikava ratnu zbilju općenito u Italiji, Europi, svijetu, ali i u našim krajevima.

U prvom dijelu knjige, iako mlad povjesničar, Domagoj Tomas manirom iskusnog znanstvenika donosi opširan životopis Ivana Tomasa, koji je nužno pročitati kako bi se bolje razumjela njegova zapažanja u dnevniku *Pet redaka*. Iako se ova knjiga bavi ratnim razdobljem, vrlo je važno poznavati i Tomasovu ulogu u poslijeratnom vremenu, koja je zapravo odraz tih ratnih zbivanja, ocrtanih u njegovom dnevniku. Naime, Tomas je, kao voditelj emisija Radio Vatikana na hrvatskom jeziku, bio jedan od najžešćih kritičara komunističke vlasti u Jugoslaviji, zbog čega je jugoslavenska vlada ustrajno zahtijevala njegovo micanje s tog položaja, kao jedan od glavnih uvjeta (pored micanja Krunoslava Draganovića i ostalih iseljenih svećenika iz Zavoda sv. Jeronima) za odobravanje slanja svećenika iz Jugoslavije na školovanje u Rim. S obzirom na to da je katoličkim biskupima iz Jugoslavije, kao i Svetoj Stolici, školovanje svećenika bilo od iznimnog interesa, udovoljeno je zahtjevima jugoslavenske vlade i Tomas je smijenjen s mjesta voditelja navedenih emisija, a morao je napustiti i Zavod sv. Jeronima.

U drugom dijelu knjige, primjerenim znanstvenim metodama, Domagoj Tomas analizira osnovne karakteristike (forma zapisivanja, jezične osobitosti i dr.) izvora, u ovom slučaju dnevnika, kombinira podatke prikupljene u arhivskim izvorima i recentnoj literaturi, koje dopunjuje usmenim svjedočanstvima živućih svjedoka, dobrih poznavatelja Ivana Tomasa, pazeći pri tome da subjektivna osobna svjedočenja ne dobiju primat pred znanstvenim spoznajama. Posebno je važno naglasiti da je priređivač Domagoj Tomas u rodbinskoj vezi s autorom dnevnika Ivanom Tomasom, no to nije utjecalo na objektivni pristup priređivača Domagoja.

U trećem dijelu knjige Domagoj Tomas donosi izvorni dokument, tj. dnevnik nazvan *Pet redaka*, kronološkim redom (godina, mjesec, dan), dajući u bilješkama potrebne podatke i pojašnjenja, radi boljeg razumijevanja teksta.

Knjiga je popraćena manjim brojem fotografija i drugih ilustracija, sažetcima na engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku, kao i kazalom važnijih imena.

S obzirom na to da objavljivanje izvornog povijesnog gradiva spada u red prvorazrednih poslova stručnih povjesničara, koji zahtijevaju niz strpljivih i stručnih priprema te objektivno predstavljanje, može se reći da je ova knjiga u potpunosti zadovoljila sve stručne kriterije, te će biti vrijedan doprinos suvremenoj hrvatskoj historiografiji. Ovu knjigu odlikuje jasan tematsko-kronološki pristup, sustavnost u izlaganju, jednostavan i lako čitljiv stil, koji će omogućiti svim zainteresiranim čitateljima, pa i onim koji ne prate stručnu literaturu, lako praćenje teksta. Tomasova knjiga trebala bi uvelike pomoći povjesničarima, politolozima, sociolozima i drugim znanstvenicima, kao i širem čitateljstvu, u boljem razumijevanju crkvenih, političkih i općenito društvenih prilika u navedenom okružju

i vremenu te dati dodatne poticaje i za druge istraživače u daljnjem istraživanju navedene problematike.

Miroslav Akmadža

Marin SRAKIĆ: *Cruce et Labore - Križem i radom: Biskup Stjepan Bäuerlein i Đakovačka i Srijemska biskupija (1951. - 1973.)* (Đakovo: Đakovačko-osječka nadbiskupija, 2014.). 907 str. ISBN 978-953-7617-18-9.

U historiografskoj literaturi postoji niz monografija koje se bave životopisom pojedinih istaknutih crkvenih osoba, no one su vrlo često nekritične i uglavnom daju uljepšanu sliku o tim osobama. Za razliku od takvih životopisnih djela, dotično djelo Marina Srakića, đakovačkog nadbiskupa u miru, o životu i radu jednog od svojih prethodnika, Stjepana Bäuerleina, te prilikama u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji u navedenom razdoblju, karakterizira kritički pristup i prema samom Bäuerleinu, i prema njemu podložnom svećenstvu, i prema prilikama u samoj biskupiji. Iako je dijelu javnosti, naročito crkvene, bilo poznato da je biskup Bäuerlein, osim s komunističkim vlastima, imao problema i s jednim dijelom svojega svećenstva, mnoge činjenice o tome bile su dugo nepoznate široj javnosti. Nadbiskup Srakić, za razliku od nekih drugih crkvenih povjesničara i pisaca, ne ustručava se u svojoj knjizi iznijeti ni najosjetljivije detalje iz povijesti svoje biskupije, čime čini hrabar iskorak u suvremenoj crkvenoj historiografiji. No, on tome ne pristupa ni navijački ni optuživački, već nastoji prikazati što realniju sliku osoba i događaja navedenog vremena. Kako bi potkrijepio svoje stavove, nadbiskup Srakić i u glavnom tekstu knjige i u prilogima do-

nosi mnoštvo izvora iznimne vrijednosti, koji rasvjetljuju navedenu problematiku i daju ovoj knjizi izniman znanstveni karakter. Navedeno djelo, osim što analizira djelovanje biskupa Bäuerleina, donosi i vrlo jasnu sliku položaja Katoličke crkve u vrijeme komunističke diktature u Jugoslaviji, napose o odnosima između nje i komunističkog režima od 1945. do 1966. Autor je napisao djelo koje će osvjetliti ne samo manje poznate stranice novije crkvene povijesti, nego i povijesti Hrvatske, ali i Jugoslavije. Prikazuje stanje vrlo visoke napetosti u odnosima države i Katoličke crkve, kojima uzroke nalazi u doktrini i praksi komunističkog pokreta i odbijanju biskupa Bäuerleina i Katoličke crkve u Jugoslaviji da prihvati podređenu ulogu na području svoga djelovanja. Komunističke vlasti nastojale su marginalizacijom Katoličke crkve ovladati društvom u cjelini, da oni budu ti koji će imati monopol u oblikovanju svjetonazora stanovništva, bez obzira na njihovu dotadašnju vjersku opredijeljenost, ateizam ili vjersku nezainteresiranost. To je rezultiralo mnogobrojnim žrtvama među svećenstvom, da bi se kasnije napetost podržavala nametanjem organizacijskih okvira preko staleških svećeničkih udruženja, koje je Crkva odbacila s uvjerenjem da je riječ o miješanju u čisto unutarnje vjerske stvari same Katoličke crkve. U tim okolnostima biskup Bäuerlein svrstao se u onu skupinu biskupa koji su se odlučili hrabro i beskompromisno usprotiviti komunističkim vlastima u provedbi njihove politike. Bio je spreman i odreći se biskupske časti, pod pritiscima svojih crkvenih neistomišljenika, ne želeći se uplesti u kolo komunističkih intriga. To su prepoznali i kardinal Alojzije Stepinac i Sv. Stolica, te su ga čvrsto podržali u njegovim nastojanjima.

Ova Srakićeva knjiga nastala je na osnovi arhivskih izvora, kao i literature, s tim da je velikim dijelom rađena na dokumentima iz crkvenih arhiva, koji su svjetovnim povjesničarima često vrlo

teško dostupni, pa je, sudeći prema dokumentiranosti i novim podacima, jamučno velik korak naprijed u izučavanju suvremene crkvene povijesti. Spomenutom dokumentarnošću i cjelovitošću, vrijednost ove knjige nameće se sama po sebi. Nakon njezina izdavanja otvara se nada da će i drugi crkveni autori životopisa značajnih crkvenih osoba kritičnije i otvorenije pristupati obradi sadržaja, kako to čini autor ove knjige, nadbiskup u miru Marin Srakić.

Veoma širok zahvat problematike, od prikaza života i djelovanja biskupa Bäuerleina i unutarcrkvenih odnosa do prikaza konkretnih događaja i odnosa države i Katoličke crkve, pružit će svakom čitatelju cjelovit uvid u naslovljenu temu. Osim toga, jasan tematsko-kronološki pristup omogućuje dobro snalaženje u kompleksnosti sadržaja. Rad odlikuju sustavnost u izlaganju te jednostavan i lijep stil, koji omogućuje svim zainteresiranim čitateljima, pa i onim koji ne prate stručnu literaturu, lako praćenje teksta.

U svakom slučaju, nadbiskup Srakić daje odgovore na mnoga dosad neotvorena pitanja ili pruža nove podatke, što će dati novi poticaj razvoju historioografske struke u Hrvatskoj, napose o crkvenoj povijesti i povijesti komunizma na ovim prostorima.

Miroslav Akmadža

Marijan KARAULA: *Iskušenja Bosne Srebrene: Stradanja bosanskih franjevaca 1944.-1985.* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis d. o. o., Zagreb, Synopsis d. o. o., Sarajevo i Svjetlo riječi, Sarajevo, 2014.). 566 str. ISBN 978-953-7968-13-7 (Zagreb); 978-9958-587-99-3 (Sarajevo).

Povijest Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata općenito je vrlo malo obrađivana tema u suvremenoj historiografiji. To se odnosi i na njezin crkveni dio, barem što se tiče istraživanja povjesničara po struci. Nešto su se više toj problematici posvećivali sami svećenici, od kojih su neki i povjesničari. Jedan od najaktivnijih istraživača crkvene povijesti, posebice povijesti bosanskih franjevaca, upravo je autor ove knjige, fra Marijan Karaula. Onaj tko je čitao njegove radove, npr.: *Žrtve i mučenici* ili *Knjiga bola. Stradanje Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata*, teško je mogao zamijetiti da Karaula nije povjesničar po struci. Dapače, Karaula se u svim segmentima svoga istraživanja i pisanja vrlo strogo pridržava historiografske struke. Tek se tu i tamo, kroz neke njegove teološke izraze i tumačenja, i poneke emotivne reakcije, može uočiti da se radi o svećeniku.

Tako i u ovoj iznimno vrijednoj knjizi *Iskušenja Bosne Srebrene: Stradanja bosanskih franjevaca 1944.-1985.*, Karaula vrlo kvalitetno, nepristrano i dokumentirano, razrađuje vrlo zahtjevnu problematiku i donosi, na dobrobit suvremene historiografije, vrlo važne podatke. To su podaci o sudbinama brojnih ubijenih i osuđivanih i zatvaranih franjevaca Provincije Bosne Srebrene, kao i o poslijeratnoj sudbini najčešće nasilno oduzete ili uzurpirane najvrednije crkvene imovine, kao što su školske i samostanske zgrade ili župni uredi.

Knjiga je sadržajno podijeljena na tri dijela. Prvi se dio odnosi na Drugi svjetski rat, a ponajviše 1945. godinu, odnosno vrijeme kada je najveći broj franjevaca Bosne Srebrene smrtno stradao, ponajviše od strane partizanskog pokreta i novoutemeljene komunističke vlasti. Iako su nam podaci o smrtno stradalima poznati i iz ranijih Karaulinih djela, ali i drugih, Karaula ovdje sustavno i dokumentirano donosi podatke za svaku po-

jedinačnu žrtvu Drugog svjetskog rata i poraća.

U drugom dijelu knjige Karaula donosi podatke o 28 osuđenih franjevaca Bosne Srebrene u razdoblju od 1945. do 1985. godine, od kojih su neki osuđeni na smrt, neki na dugogodišnje, a neki na kraće kazne zatvora, a bilo je i onih koji su umrli u zatvorima od posljedica loših zatvorskih uvjeta ili tjelesnog zlostavljanja. Rijetko u literaturi možemo naći podatke o suđenjima i osuđenima u skoro cijelom razdoblju komunističke vladavine, pa je samim time ova knjiga otvorila i nove mogućnosti istraživanja navedene problematike.

Treći dio knjige donosi podatke o uzurpaciji, kao jednom od oblika oduzimanja crkvene imovine, školskih, samostanskih, župnih i drugih crkvenih zgrada u vlasništvu Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Ti prostori su najčešće nasilno zauzimali od strane vojnih postrojbi, državnih bolnica i škola, ili od strane mjesnih vlasti i organizacija, a onda su vrlo često i u potpunosti oduzimali kroz razne zakone (nacionalizacija, konfiskacija, eksproprijacija, agrarna reforma) koji su u međuvremenu donošeni. Bilo je i crkvenih zgrada koje je uprava Provincije i dragovoljno davala na korištenje mjesnim i državnim vlastima, svjesna potrebe raznih ustanova za prostorom, koje onda dugi niz godina vlasti nisu htjele napustiti, a vrlo često za korištenje tih prostora nisu davale nikakvu naknadu. O ovoj je problematici u Hrvatskoj već nešto i pisano (Stjepan Kožul, Miroslav Akmadža), ali u Bosni i Hercegovini o tome nema ozbiljnijih studija, a taj nedostatak Karaula ovom knjigom vrlo kvalitetno nadoknađuje.

Tekst u knjizi popraćen je vrijednim fotografijama i drugim ilustracijama, a Karaulin jednostavan, vrlo jasan i lijep izričaj, očito nastao i kao plod njegovog dugogodišnjeg rada u novinarstvu, omo-

gućuje, ne samo akademski obrazovanoj, nego i široj javnosti lakoću razumijevanja pročitano g teksta.

U svakom slučaju, ova knjiga razmatra jedno vrlo burno i dosad nedovoljno istraženo razdoblje i područje povijesti Bosne i Hercegovine, ponajprije u vidu donošenja brojnih podataka o provođenju i posljedicama komunističke represije u odnosu na Franjevačku provinciju Bosnu Srebre, ali i šire. Karaulina knjiga vrijedan je doprinos suvremenoj historiografiji i nezaobilazna literatura za sve buduće istraživače navedene problematike.

Miroslav Akmadža

Stipan TROGRLIĆ: *Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri 1945.-1971.* (Pazin: Državni arhiv u Pazinu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Pula, 2014.). 412 str. ISBN 978-953-7640-21-7 (DAPA); 978-953-7964-15-3 (Pilar).

Knjiga Stipana Trogrlića *Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri 1945.-1971.* predstavlja novinu i novu kvalitetu u našoj historiografskoj produkciji. U historiografskoj literaturi postoji tek nekoliko monografija koje se bave Katoličkom crkvom u Hrvatskoj u vrijeme komunističke vladavine, posebice za područje Istre, kao specifične sredine s obzirom na povijesne okolnosti njenog pripojenja Hrvatskoj. Autor je nakon dugogodišnjeg bavljenja modernom poviješću i Katoličkom crkvom, posebice za područje Istre, napisao djelo koje će osvijetliti manje poznate stranice novije povijesti Istre kao dijela Hrvatske, ali i

Jugoslavije. Prikazuje stanje vrlo visoke napetosti u odnosima države i Katoličke crkve, kojima uzroke nalazi u doktrini i praksi komunističkog pokreta i odbijanju Katoličke crkve da prihvati podređenu ulogu na području svoga djelovanja. Od pokretanja revolucije u uvjetima oslobođilačkog i građanskog rata, ambicije KPJ sukobile su se sa svim građanskim snagama i strankama te Katoličkom crkvom, kao pravim protivnicima ili tek potencijalnim suparnicima. U odnosu prema Katoličkoj crkvi u Istri KPJ je imala tri različita razdoblja: prvo, tolerantno, s ciljem iskorištavanja Crkve u Istri u svrhu rješavanja graničnog pitanja s Italijom; drugo, razdoblje represivnog i neprijateljskog odnosa prema Crkvi nakon rješavanja graničnog pitanja i treće, pomirljivo, u skladu s normalizacijom jugoslavensko-vatikanskih i crkveno-državnih odnosa šezdesetih godina 20. stoljeća.

Dok je još trajao rat partizansko vodstvo smatralo je istarsko katoličko svećenstvo jednim od glavnih protivnika partizanskog pokreta i suradnicima okupatora. Najutjecajnija osoba među hrvatskim svećentvom u Istri bio je Božo Milanović. Iako ga je sve vrijeme do kraja rata partizansko partijsko vodstvo sustavno napadalo, nakon rata je stupila na snagu politička pragmatika i sve se potpuno preokrenulo. Komunističke vlasti shvatile su da im je potrebna pomoć istarskog svećenstva, a time i najutjecajnijeg svećenika Bože Milanovića, za rješavanje istarskog pitanja, te su im do tada mrski neprijatelji postali glavni saveznici. Dogovoreno je da će istarsko svećenstvo u posebnoj izjavi dati podršku partizanskom pokretu, a zauzvrat će nove vlasti Crkvi omogućiti takvo djelovanje kakvo nije moguće u drugim krajevima Jugoslavije. Božo Milanović bio je svjestan da komunističke vlasti neće gledati blagonaklono na Katoličku crkvu. No, bio je svjestan i da antifašistička djelatnost katoličkog svećenstva

u Istri, kao i njegova osobna, mogu biti dobra podloga za korektne odnose s vlastima. Smatrao je da u tom smislu treba preuzeti odgovornost i maksimalno iskoristiti navedenu činjenicu. U tome je vješto diplomatski manevrirao, vodeći računa o crkvenoj poslušnosti, u početku još uvijek talijanskim, biskupima te vodeći računa o suradnji s protucrkvenim komunističkim vlastima u interesu hrvatske budućnosti Istre. Zbog neriješenog statusa Istre nakon svršetka ratnih operacija, komunistička je vlast bila svjesna da joj je Katolička crkva u Istri nužna kao glavni saveznik u rješavanju istarskog pitanja. Zbog toga je nastojala ne poduzimati u Istri radikalne mjere protiv Crkve, kakve je provodila u ostatku zemlje. Kasnije će uloga Milanovića i istarskih svećenika biti iznimna u rješavanju budućnosti Istre i utvrđivanju jugoslavensko-talijanske granice. Poseban značaj u tom pogledu imale su Spomenica „Zbora svećenika sv. Pavla“ i statistika o nacionalnoj strukturi istarskih župa, koje su Savezničkoj komisiji 19. ožujka 1946. u ime Zbora predali Božo Milanović, Tomo Banko i Leopold Jurca, s potpisom 54 istarska svećenika. Iznimno važnu ulogu u rješavanju istarskog pitanja imao je Milanović, koji je sudjelovao na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1946., gdje se rješavao i jugoslavensko-talijanski granični spor. Posebno je iz tog vremena ostao zapažen odgovor Milanovića na upit jednog belgijskog novinara zašto se kao katolički svećenik radije priklanja komunističkoj Jugoslaviji nego katoličkoj Italiji. Milanović je na to kazao: „Državne granice određuju se za stoljeća, dok se režimi mijenjaju, a pod Italijom je u opasnosti život našeg naroda.“

U kasnijim događajima oko rješavanja tršćanske krize Milanović i istarsko svećenstvo nisu se posebno angažirali, osim podrške na javnim skupovima i pisane izjave da podržavaju jugoslavenske zahtjeve. Milanović je smatrao da je sve-

ćenstvo svoju obvezu prema domovini izvršilo priključenjem Istre Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji. Takav stav državnim vlastima nije bio prihvatljiv te je Milanović zbog toga bio izložen oštrim prigovorima. Da je pomirljiva politika prema Crkvi u Istri samo privremenog karaktera, potvrdio je Vladimir Bakarić na sjednici Politbiroa CK KPH 1. svibnja 1946., kazavši da tamo svećenike ne treba dirati dok se stvari oko razgraničenja Istre ne riješe na Mirovnoj konferenciji u Parizu.

Nakon Mirovne konferencije, državne vlasti postupno mijenjaju politiku prema Crkvi u Istri, nastojeći oslabiti njezin utjecaj u javnosti. Iako su vlasti još uvijek bile suzdržane u nastupu prema Crkvi u Istri, na partijskim se sastancima sve više kritiziralo djelovanje istarskog svećenstva, pa čak i samog Milanovića. Predstavnici vlasti u Istri sve su se teže suzdržavali od javnih napada na svećenstvo u Istri. Zaokret u politici države prema Crkvi rezultirao je i represijom prema pojedinim svećenicima (posebice ubojstvo Miroslava Bulešića u Lanišću 1947.), da bi se kasnije napetost podržavala nametanjem organizacijskih okvira preko staleških svećeničkih udruženja, koje je Crkva odbacila s uvjerenjem da je riječ o miješanju u čisto autonomne i vjerske stvari same Katoličke crkve. No, za razliku od svećeničkih udruženja u ostalim dijelovima Jugoslavije, istarsko Ćiril-metodsko udruženje jedino je djelovalo uz odobrenje svojeg biskupa i uspjelo se oduprijeti utjecajima državnih vlasti na njegov rad. U tome je presudnu ulogu odigrao predsjednik Udruženja Božo Milanović, neupitni autoritet među istarskim katoličkim svećenstvom.

Stanje crkveno-državnih odnosa u Istri sve je više popimalo obilježja stanja u ostatku Hrvatske. Ometan je i zabranjivan vjeronauk, otežavan rad sjemeništu, oduzimana i zaposjedana crkvena imovina, otežavana izdavačka

djelatnost, provođena porezna represija i sl. Bez obzira na sve, Milanović i većina svećenika, iako svjesni da je država izigrala povjerenje istarskog svećenstva, odlučili su se ne zaoštrevati odnose s vlastima, nego nastojati održati koliko-toliko podnošljive odnose.

Autor završava rad s obnovom diplomatskih odnosa između SFRJ i Vatikana, kada završava razdoblje najvećih sukoba, ali ne prestaju i napeti odnosi, posebice uzrokovani političkim previranjima u Hrvatskoj poznatijim kao „Hrvatsko proljeće“.

Osim što pruža veliki broj nepoznatih podataka, ova će knjiga svojim izborom tema, kojima potkrepljuje prikaz stanja u odnosima vlasti i Katoličke crkve, isprovocirati istraživače na nova istraživanja. Veoma širok zahvat problematike, od prikaza ustavno-zakonskih normi do prikaza konkretnih događaja i odnosa države i Katoličke crkve u Istri, pružit će svakom čitatelju cjelovit uvid u naslovljenu temu. Osim toga, jasan tematsko-kronološki pristup omogućuje dobro snalaženje u kompleksnosti sadržaja. Rad odlikuje sustavnost u izlaganju te jednostavan i lijep stil, koji će omogućiti svim zainteresiranim čitateljima, pa i onim koji ne prate stručnu literaturu, lako praćenje teksta. Tekst je popraćen bilješkama, uz navođenje korištenih izvora i literature. Preglednost djela olakšana je kazalom imena i pojašnjenjem kratica korištenih u tekstu.

Navedena knjiga popunit će veliku prazninu u našoj historiografskoj produkciji i zadovoljit će uže znanstvene potrebe, kao i znatiželju šire javnosti.

Miroslav Akmadža

Duvanjski žrtvoslov, prir. Robert JOLIC, Jure KRIŠTO, Ante TADIĆ (Tomislavgrad: Naša ognjišta i Općinsko vijeće, 2013.). 392 str. ISBN 978-9958-782-30-5.

Monografija *Duvanjski žrtvoslov* podijeljena je u tri dijela: 1. Duvanjska stradanja u ratu i poraću (13-40), 2. Popis duvanjskih žrtava ratova (41-308) i 3. Svjedočanstva (309-385).

Autor prvog poglavlja „Duvanjska stradanja u ratu i poraću“ dr. Jure Krišto dokumentirano i ukratko donosi presudbu o stanju u Duvnu nakon 1941. Poglavlje dijeli na tri potpoglavlja: „Duvno u vrijeme raspada struktura jugoslavenske države i uspostave onih Nezavisne Države Hrvatske“, „Zločini nad duvanjskim Srbima“ i „Duvno nakon uspostave partizansko-komunističke vlasti“.

Duvno je potpalo pod talijansku zonu u kojoj Talijani nisu prvih mjeseci dopuštali uspostavu hrvatske vlasti. U Duvno se „vraća veliki broj hrvatskih vojnika sa svih strana“ koji osnivaju jedinice Hrvatske seljačke stranke, koje će razoružavati pripadnike jugoslavenske vojske. Hrvatska se vlast uspostavlja nakon što su Talijani u drugoj podzoni preuzeli vlast 7. rujna 1941. O zločinima počinjenim nad Srbima Krišto piše koristeći sačuvane Zabilješke o sjećanjima za ediciju *Duvno u narodnooslobodilačkom ratu*, koje je pronašao u Arhivi župe Tomislavgrad. Duvanjski Srbi su se pridružili pobuni Srba u Drvaru, Glamoču i Grahovu i nisu priznavali vlast NDH. Bilo je i otpora Hrvata u nekim selima protiv ustaške vlasti, osnivali su straže i tako zaštitili Srbe, koji su onda dijelom prešli u katolički zakon. Srbi s područja Malovana osnovali su četničke organizacije i nisu se htjeli priključiti partizanima, ali to nije smetalo partizanima da

ih proglase oslobodiocima, dodajući im samo političkog komesara. Nakon završetka rata Duvnjaci će brojčano najviše nastradati, naročito Hrvati, koji su činili 89% stanovništva. Krišto donosi i komentira brojčane podatke o broju Duvnjaka u postrojbama NDH i partizanskim jedinicama. Zanimljivo je da su nosiocima partizanskih mirovina dodavani i Hrvati koji su od komunističkih vlasti bili osuđivani i na 20 godina robi-je, odnosno bilo je puno onih koji su od partizana bili zarobljeni i prisilno tjerani u partizanske jedinice nekoliko mjeseci prije završetka rata. Kakav je bio oružani otpor nametanju komunističke vlasti, kakva su bila prijeka i montirana suđenja „narodnim neprijateljima“ objašnjeno je citiranjem više „presuda u ime naroda“. Ukratko je opisano djelovanje gerilaca u narodu poznatih kao škripari, koji su bili aktivni sve do 1950., kada je uhićen jedan od najpoznatijih, Marko Kapulica iz Prisoja. Gerilci su u ljeto 1948. osnovali „Prvu hrvatsku diviziju kralja Tomislava“. Autor posebno naglašava kako eliminacijom gerilaca nije nestalo protukomunističke aktivnosti u duvanjskom kraju, ali o tomu do pojave ovog žrtvoslova povjesničari nisu ništa zabilježili. Najzanimljiviji je upravo treći dio knjige, koji nosi naziv „Svjedočanstva“, jer u zadnji trenutak spašava od zaborava događanja u ratu i poraću. Neki svjedoci su od davanja izjava do dovršenja monografije umrli. Zanimljivo je da je zločin njemačke vojske nad hrvatskim civilima u selima Lug i Kuk 16. prosinca 1943. opisan još 1971. u listu *Naša ognjišta*, a opširniji članak u kojem su svjedočenja očevica Stojana Stanića, dokumenti i popis ubijenih objavljen je u istom listu 2007. O partizanskim zločinima nije se pisalo sve do demokratskih izbora 1990. Saborska komisija za žrtve rata i poraća, koja je prikupljala dokumentaciju o svim žrtvama na području Republike Hrvatske i BiH, prikupila je podatke za 1025 žrtava s područja općine Tomislavgrad. Po-

datke je obradio i objavio Šimun Penava, autor ovoga prikaza, u *Duvanjskom zborniku*, objavljenom 2000., u radu pod naslovom „Duvanjske žrtve Drugoga svjetskog rata“ (str. 359-401). Upravo ovaj popis, s osnovnim podacima o žrtvi i sudbini, bio je podloga za ovaj opširni žrtvoslov koji je povećan za 904 žrtve, pa je ukupno popisana 2021 osoba. Istražene su sve sačuvane matice umrlih, kao i arhive rimokatoličkih župa. Dr. Robert Jolić na istraživanju je radio nekoliko godina, a u tome mu je pomogao Ante Tadić. Tadić će obogatiti monografiju svjedočanstvima, razgovarati s nekoliko još živućih svjedoka i to opširno napisati, uz fotografije svjedoka, mjesta događaja i spomen-obilježja. U *Žrtvoslovu* su preneseni i radovi objavljeni u *Političkom zatvoreniku*, kao i dijelovi iz knjige Slavka Grubišića *Nad ponorom pakla. Svjedočanstva o komunističkim zločinima*, Zagreb, 2000.

Autor donosi tablice uzroka smrti. Razlikuje čak osam uzroka: 1. U borbi za vrijeme rata, 2. Strijeljani za vrijeme rata (civilni ili zarobljenici), 3. Križni put 1945., 4. Ubijeni od OZN-e ili u zatvoru nakon rata, 5. U bombardiranju ili granatiranju, 6. Nehotično ubojstvo ili samoubojstvo i 7. Ostalo i nepoznato.

Monografiji su dodani izvori i literatura. Neobjavljene izvore čine: arhivi samostana i župe Tomislavgrad, matice krštenih i umrlih po župama, zatim radni materijal za ediciju *Duvno u narodno-oslobodilačkom ratu* koji je prikupljen 80-tih godina 20. stoljeća, ali nikad nije tiskan. Korišteni su arhivi u Sarajevu i Mostaru, zatim popis stradalih partizana koji je načinio SUBNOR u Duvnu, pa čak i dokument Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja BiH, Poslovnica Duvno, koji se nalazi u osobnom posjedu dr. Jure Krište. Literaturu čini sedamdesetak naslova, koji uglavnom obrađuju teme zločina Drugog svjetskog rata i komunističkog porača.

Popis žrtava Prvoga svjetskog rata načinjen je uglavnom na temelju matica umrlih pojedinih župa. Svi ti popisi nisu potpuni, ali ipak su autori pokušali sve provjeriti, koristeći matice rođenih radi upotpunjavanja podataka.

O Domovinskom ratu nema ni riječi. Objašnjenje je da je to učinjeno svjesno, jer je već objavljena knjiga na tu temu – Tomislav Vučemil: *Duvanjski memento. Prilog povijesti Domovinskog rata u općini Tomislavgrad (1991.-1995./7.)*, Mostar – Tomislavgrad, 2005. Drugi je razlog da treba proći malo više vremena, „potrebno je da se strasti ipak malo primire i da se može hladne glave pisati o događanjima koja danas još uvijek povređuju žive rane...“. Nakon dvadeset i više godina nisu zabilježene žrtve npr. bombardiranja zrakoplova JNA? Trebalo je barem objaviti službeni popis ubijenih, s osnovnim podacima o žrtvi, jer naslov *Duvanjski žrtvoslov* upućuje da je to vjerojatno knjiga mrtvih i ratnih događanja od 1991. i dalje. Očekivao sam bar nekoliko fotografija spomen-obilježja stradalima.

Autori su uložili veliki trud oko prikupljanja podataka, provjera u maticama i drugim dokumentima te prikupljanja fotografija žrtava, koje donose cijelu galeriju uniformi koje su nosili Duvnjaci, od žandarmerijskih, vojske Kraljevine Jugoslavije, vojske NDH-a, raznih njemačkih postrojbi do fotografija iz civilnog života.

Duvanjski žrtvoslov ima dva dodatka u kojima su doneseni svi dosad dostupni podaci o stradanjima Srba i posebno Muslimana (Bošnjaka). „Dodatak I: Žrtve pravoslavnih Srba iz Duvna u II. svjetskom ratu“ počinje objašnjenjem: „Kako od duvanjskih Srba nitko se nije potrudio pronaći i dostaviti žrtve (Prvog i) Drugog svjetskog rata iako su obećali...“, autori su iz raznih izvora ipak donijeli. Tako za mjesto Cebara donose

popis 129 osoba koje su ubile ustaše, a u zagradi pišu riječ „nastaše“, kako se vjerojatno u početku 1941. govorilo za ustaše. Nisam naišao na objašnjenje riječi „nastaše“. Popis za mjesto Cebare doslovce je prepisan sa spomenika žrtvama s mjesnog groblja, gdje su pokopani. Za ostale ubijene i nestale Srbe korišteni su i podaci iz Arhiva Hercegovine, kao i iz knjige *Borci Sutjeske*. Autori su jednostavno htjeli donijeti podatke, svjesni da može biti pogrešaka koje nisu uspjeli provjeriti u drugim izvorima kao što su matice rođenih ili umrlih. „Muslimanski vjerski službenici“ nisu se odazvali poslati podatke o žrtvama Muslimanima (Bošnjacima), pa su autori koristili dokumentaciju iz Arhiva Hercegovine. „Dr. Jure Krišto je prikupio podatke o muslimanima Bošnjacima stradalom u ratu, a rodnom su iz sela Stipanjića.“ Zanimljivo je da su žrtve stradale od njemačke vojske (sedam ubijenih zbog odmazde za ubijenog njemačkog časnika), osma žrtva je ubijena od četnika, a devetu su ubili partizani 1945. na Kozari. Trebalo je proći 70 godina da se napiše istina o ovim žrtvama. Obično se sve pripisivalo ustašama i tako se učilo generacijama. Podaci o ostalim žrtvama Muslimanima uzeti su onako kako je objavljeno u Arhivu Hercegovine (danas je to Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije) i prema knjizi *Borci Sutjeske*.

Koliko su veliki bili partizanski i komunistički zločini ilustrira jedno svjedočenje objavljeno u *Našim ognjištima* (2009., br. 4): „Valja napomenuti da je partizanski komesar Mitar Vujčić boravio na području tadašnjeg Duvna od 1943. do 1948. i za tih pet godina nanio više zla i zavio više žena u crno nego Turci za svoja četiri stoljeća.“ Neka svjedočenja objavljena u *Našim ognjištima* izazvala su reagiranja svjedoka, koji su pozvali i ispravili istinu o događanjima. Dobro je da su se svi bitni članci objavljeni u raznoj periodici našli na jednom

mjestu. Nekim je svjedocima bitnije ispraviti mjesto ubojstva, je li bilo u kući ili sto metara dalje na livadi, nego dati više podataka o ubojici, odnosno izvršiteljima zločina.

Žrtvoslov je obogaćen fotografijama ratne svakodnevice Prvoga svjetskoga rata, zatim i nekim neobjavljenim fotografijama križnih putova i Bleiburga. Dobri su i zorni zemljovid „Smjerovi povlačenja hrvatske vojske prema Bleiburgu“ i „Križni putovi“ hrvatskih vojnika i civila u ljeto 1945.“ Hoće li ovi zemljovid završiti u udžbenicima povijesti za osnovno i srednje obrazovanje? Tko će učenicima reći istinu o tjeranju zarobljenika od granice s Austrijom do Gevgelije (granica Makedonije i Grčke)?

Duvanjskom žrtvoslovu nedostaje bar nekoliko faksimila dokumenata. Bilo bi dobro i pregledno da su autori donijeli abecedni popis svih žrtava, pa makar i manjim slovima. Nadam se da će drugo prošireno i ispravljeno izdanje donijeti i obilnu dokumentaciju o žrtvama u Domovinskom ratu od 1991. do 1996. jer su Duvnjaci dali svoj veliki obol u obrani Republike Hrvatske, a tako isto i Republike Bosne i Hercegovine.

Šimun Penava

Drago VIŠTICA: *(Pre)živjeti, spoznati i prihvatiti* (Cerna: Pauk, 2013.). 180 str. ISBN 978-953-6981-87-8.

Ovo je autobiografsko-dokumentarna knjiga na punih 180 stranica o bitki za Nuštar i zaustavljanju „srbočetničke agresorske vojske“ koja nije probila Vrata Hrvatske i nije osvojila Vinkovce i pregazila Hrvatsku. Autor je hrvatski branitelj iz Nuštra koji je obranio svoje mjesto, a koji je dugo sve ovo nosio u

sebi, pisao, precrtavao, dugo, dugo razmišljao o svakoj riječi i konačno odlučio da sve to što je proživio napiše, dokumentira i da svoj sud na stranicama ukoričene knjige koja ima poduži naslov: *(Pre)živjeti, spoznati i prihvatiti*. Naslovnica je u boji i na njoj je i riječ Nuštar, koja se kasnije u naslovu gubi. Naslov knjige bi svakako trebao u sebi imati riječ Nuštar. Kao što je Vukovar simbol obrane hrvatskog grada, tako je i Nuštar simbol obrane hrvatskog sela, pa bi zato to trebalo posebno dodati u naslovu.

Mještani Nuštra sami su pripremili obranu svoga sela, kao i većina sela u okolici Vinkovaca i Vukovara. Pojedinci su sami kupovali oružje, a jedino je Lovачko društvo „Sokol“ imalo „bar nekakvo naoružanje“. Kao odgovor na balvan-barikade u srpskim selima, na nekoliko mjesta oko Nuštra počela su se davati dežurstva početkom ljeta 1991. Dežurali su po jedan lovac, rezervni policajac i pripadnik Narodne zaštite. Oružja je bilo malo, pa se na smjenama davalo iz ruke u ruku. Autor prilaže dokument iz kojeg se vidi tko je 6. srpnja 1991. čuvao Nuštar u noći od 21 do 4 sata ujutro. Komandant obrane Nuštra bio je tada Petar Čavar. Službeno je 30. svibnja 1991. ustrojena brigada, ali ovdje se posebno naglašava tko su bili hrabri hrvatski vitezovi koji su 1990. u potpunosti ilegalno pripremali jezgru obrane te joj postavili temelje i smjernice. Drago Vištica iskreno kaže da u svemu tom u početku nije sudjelovao, ali zato poimenično nabraja najzaslužnije „i neka mi oprostite oni koje sam možda zaboravio“. Teško je svakom sudioniku Domoinskog rata istaknuti one najhrabrije, a da se oni koje nije spomenuo ne naljute ili ospore. Ipak, autor je hrabro progovorio kako je vidio obranu Nuštra, što je sve preživio i ostao uspravan upravo onako kako ga je odgojio otac koji mu je 1962., kao jedanaestogodišnjaku, nakon povratka s rubije rekao: „Sve sam sine izgubio u ovom ratu, zemlju, kuću, sinove, kćeri.

Na kraju sam izgubio rat, ali obraz i čast nisam i neću.“

Autor donosi dokument od 29. 7. 1991. koji je ovjeren žigom „Lovačko društvo Sokol – Nuštar“, pisan pisanim strojem, naslovljen „Raspored dežurstva od 29. 07. 1991., Vrijeme dežuranja od 21.00 do 5.00 sati“. Za svaki dan od 5. 08. 1991. navedeni su dežurni. Na kraju su navedena mobilizacijska mjesta u slučaju izvanrednog stanja – napada.

Zatim je bila organizirana Narodna zaštita, koja je brojila 141 pripadnika (izvorni spisi tog vremena). Popis je pisan pisanim strojem. Slijedi popis 50 policajaca rezervnog sastava za koji autor navodi da je izvorni spis iz tog vremena. Imena su križana olovkom, a godine rođenja, VES, vrste naoružanja i adresa potpuno su zacrnjeni. Na osam stranica objavljeni su izvorni dokumenti o dežurstvu po punktovima od 11. do 17. 9. 1991.

Ovo su dragocjeni dokumenti za povjesničare koji će na temelju njih istraživati.

Na 45. stranici posebno je istaknuto: „NAGLAŠAVAM: objavljen dio materijala koji posjedujem i on se odnosi isključivo da prikaže dobru organizaciju obrane sela u to vrijeme, a nikako da inicira gdje je tko bio.“

Autor sam konstatira da „izvorni popisi (pisani rukom u tim teškim danima, olovkom na običnom papiru odnosno na komadima papira svih vrsta) jedini imaju moć istine. To su popisi po kojima smo šarali, križali, dodavali i s njima spavali.“

Autor u poglavlju „Pisani tragovi i usmena predaja o obitelji“ opisuje težak put Hrvata iz Hercegovine koji su nakon Prvog svjetskog rata došli u okolice Prnjavora, krčili šumu, pravili kuće, cijela sela i tako preživljavali s puno djece. Autorov djed Ante Vištica imao je oko 150

potomaka. Ocu autora su umrla tri sina (stari 3, 5 i 6 godina), od gladi, bolesti i skrivanja u šumi, po špiljama, i to u samo 21 dan. U Drugom svjetskom ratu četnici, a poslije partizani, popalili su sela u kojima su živjeli Hrvati i protjerali sve što je bilo hrvatsko. Našli su se u Slavoniji, u Babinoj Gredi, gdje se otac skrivao pod drugim imenima.

U Babinoj Gredi Vlado i Milica Vištica (rođena Čuljak) dobili su 4 kćeri i 3 sina. Ali, UDBA nije dala mira i 1962. godine, dakle 17 godina poslije rata, uhićuju mu oca Vladimira u Babinoj Gredi i odvođe na suđenje u Prnjavor, gdje je za rata bio hrvatski vojnik. Autor je tada imao 11 godina, a u njega je bio uperen automat i satima je ležao na snijegu dok su pretresali kuću. Mještani Prnjavora svjedočili su o poštenju i nevinosti Vladimira Vištice pa je amnestiran i pušten kući. Dječaku od 11 godina usjekle su se gore citirane očeve riječi kad se vratio kući. Brat Ante je 1969. pobjegao u Austriju, da ne služi JNA. Izručen je, a onda ga je u Vinkovcima UDB-a toliko pretukla, odbili su mu bubrege, da je umro od mučenja u svojoj 27. godini života. Drago je otišao u JNA i kao vojnik bio svjedok torture srpske policije nad civilima u Zagrebu 1971. „Dakle, ponovno Šumadinci i Ozrenici maltretiraju Hrvate u srcu Hrvatske.“

Pišući o svojoj obitelji i djedovima obitelji Vištica i Čuljak, autor nam daje puno podataka pa tako kaže da potomstvo djeda Nikole Čuljka broji 225 potomaka, a njih čak pedeset bili su sudionici Domovinskog rata, tri su poginula, a 15 je ranjenih. „Partizani su ubili moja 3 ujaka, braću moje mame, bez suda i ostavili 14 siročadi...“, ali te hrabre majke Čuljak s 14 djece došle su u selo Cerić, odgojile svoju djecu i nijedna se nikad nije udala i nijedna nikad ničim nije osramotila svoju obitelj. Upravo ti sinovi bit će branitelji Nuštra i Cerića i Hrvatske.

Ovi podaci koje autor iznosi o svojoj široj obitelji trebali bi biti predmet dubljih istraživanja.

Tko su bili dragovoljci Domovinskog rata?

Autor kaže: „Nitko nikad neće shvatiti i nijedna katedra dovoljno proučiti tko su ti ljudi. Ostaviše ti momci knjige, školske klupe, traktore, njive, zabave, djevojke, žene i djecu. Sada su mirno ležali raspoređeni duž ulica u vrtovima u pravcu otvorenih kapija koje su zorom otvorili u čitavom selu“ i čekali napad JNA, a za njima Arkanovci, Šešeljevi, Beli Orlovi i srpski dobrovoljci svih boja.

Braniteljima Nuštra pomogli su „momci iz Zagreba, Varaždina, Županje, Babine Grede, Našica, Cerića, Marinaca, postrojbe HOS-a i svi ostali (neka mi ne zamjere ako ih nisam spomenuo)“.

U bitki je uništeno 10 tenkova, 11 transporter, a poginulo je, za tri napada na Nuštar, 112 četnika.

Što ratnik osjeća poslije bitke govore ove rečenice: „U svitanje (7. 10. 1991.) sam izašao van i osluškivao. Dugo sam slušao i nisam čuo cvrkut ni jedne ptice, nigdje ni jedan lavež psa, niti jednog kukurikanja pijetla.“

Nuštar je bio srušen, spaljen, bez života, a iz podruma su izlazili branitelji. Pa tko su zaista bili ti ljudi, ti hrabri Hrvati koji su zaustavili treću vojnu silu u Europi? Na uništenom tenku usred Nuštra napisali su: „OVDJE JE SRBO-ČETNIČKA AGRESORSKA ELITNA TENKOVSKA JEDINICA IZ KRALJEVA ZAVRŠILA SVOJ KRVAV PUT NA HRVATSKU. NUŠTAR, 5. 10. 1991.“

Nuštar nikad nije pao. Pao je i Vučkovar, a nuštarski branitelji su pomagali u izvlačenju, ali sada su tu već bili prekaljeni borci.

Obrani Nuštra pomogli su branitelji iz okolnih sela, Cerića, Marinaca i Tordinaca. Autor na 98. stranici konstatira da je zapovjedništvo 109. brigade početkom listopada 1991. donijelo ispravnu zapovijed kad je naredilo da se „svi pripadnici dosadašnjih mjesnih zajednica mjesta Cerić, Marinci, Tordinci i lovci podređuju sa svojim naoružanjem zapovjedništvu obrane Nuštra“. Ovdje je trebalo donijeti faksimil te zapovjedi. Dobro je da su doneseni izvorni popisi branitelja iz Cerića, Marinaca i Tordinaca, ali su ponekad nečitljivi i bez više podataka.

Drago Vištica opisuje i svoje sudjelovanje u borbi za Tordince i Marince. Donosi faksimile novinskih članaka koji bi trebali biti datirani.

Bio je zapovjednik desetine izvidnika koji su trebali saznati što više podataka o neprijatelju, ući u sva mjesta, snimiti kamerom i fotografirati, a onda podatke dati nadređenima. Ovo poglavlje bi trebalo proširiti i dokumentirati fotografijama. Čini mi se da su neke fotografije od tih izviđanja bile objavljene u *Vinkovačkim novostima*, kao one o Antunu, koje je snimio hrabri izvidnik Antun Flinčec.

U knjizi je hrabro progovoreno o tamnoj strani rata. Pojedinci ili manje skupine koje nisu bile na spiskovima hrvatske vojske obukli su vojne odore i kretali se među braniteljima, pljačkali napuštene kuće. Tomu su se u Nuštru oduprli tako što je ustrojena policija koja je čuvala selo i evidentirala tko dolazi i što odnosi. Već u veljači 1992. bez potpisane dozvole nije se moglo izaći iz Nuštra. „NAGLAŠAVAM: u ovim radnjama (KOLIKO JE MENI POZNATO) nije sudjelovao ni jedan pripadnik Nuštarske bojne, jer su to bili njihovi domovi, na što sam iznimno ponosan.“

Pojam lažnih branitelja koji su nakon bitke htjeli ostvariti prava na mirovinu suzbio je Drago Vištica u korijenu,

a onda je imao prijetećih pisama. Prekaljeni borac nije popustio i sve je iznio u ovoj knjizi. U završnoj riječi autor kaže: „Nisam pisac i možda sam pomalo nespretno napisao ovu knjigu, ali...“

Čestitam na knjizi. Dosad sam pročitao i istražio na stotine knjiga o Domovinskom ratu, ali ova ima svoju veliku važnost. Ova je knjiga hrabro svjedočenje hrvatskog branitelja da iznese istinu što je vidio i proživio u obrani Hrvatske. Progovorio je o svojoj obitelji, o patnjama malog hrvatskog čovjeka koji nikad nije dao da izgubi obraz i ponos. Krenuti iz Hercegovine nakon I. svjetskog rata, sjeći šumu i stvarati sela u sjevernoj Bosni, radati, odgajati i hraniti toliko potomstvo, boriti se za Hrvatsku, preživjeti Drugi svjetski rat, Slavoniji dati tolike sinove i kćeri, raditi i početi živjeti dostojno čovjeka, a onda 1991. opet dolazi zvijer s istoka da sve uzme. A pred tu zvijer u Nuštru stao je i Vlado Vištica, zaustavio zvijer i donio slobodnu i ponosnu Hrvatsku. Ovu nit pokušao je ispričati jedan hrvatski branitelj, obični mali hrvatski čovjek, i uspio je.

Volio bih da knjiga uskoro doživi drugo prošireno izdanje, u boji i s boljim i jasnijim fotografijama. Ispod fotografija navesti mjesto, vrijeme i sudionike. Dokumente transkribirati i pojasniti. Ako ima još dokumenata, onda ih objaviti. Poglavlje o izvidnici potkrijepiti fotografijama, skinuti snimke s videozapisa, zatim crtežima i podacima rasvijetliti događanja te ratne slavonske jeseni 1991.

Moram navesti ovaj antologijski tekst ispod fotografije na 44. stranici: „Druga polovina 9. mj. 1991. Ne mogu ni sam sebe prepoznati: dva mjeseca nisam se šišao, brijao ni skinuo čizme.“

Na 172. stranici autor donosi faksimil pisma koje je pisao u Nuštru 21. studenoga 1991., ispod kojega stoji: „Pismo branitelja iz razorenog Nuštra upućenog obitelji u progonstvu (a ni-

kada poslano), nego uručeno prilikom prvog susreta s obitelji.“ Pismo počinje riječima: „LJUBE MOJA PIŠEM TI A NEZNAM TKO ĆE GA ČITATI NEMAMO VIŠE NI POŠTE NI SANDUČIĆA U NUŠTRU“, a završava: „POZDRAVI DJECU, TATU I MAMU, MOJE SESTRE I POZDRAVI MOJE BABOGREDCE I KAŽI IM DA NEĆEMO POSUSTAT. KROZ VRATA HRVATSKE MOGU SAMO PREKO NAS MRTVIH. DRA[GO VIŠTICA].“

Preporučio bih da nakladnik drugog izdanja bude Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata u Zagrebu, kojem bi trebalo predati na čuvanje sve originalne dokumente, ili pak konačno napraviti Muzej Domovinskoga rata u Nuštru, u kojemu bi se čuvali i drugi dokumenti i materijalni dokazi rata u Nuštru 1991. godine.

Šimun Penava

Hrvati u Kotor Varošu: povodom 20. obljetnice srpske agresije na Kotor Varoš, priur. Ivo PRANJKOVIĆ (Kotor Varoš – Sarajevo – Jajce: Župni ured Kotor Varoš; Svjetlo riječi, Sarajevo; Franjevački samostan, Jajce, 2013.). 334 str. ISBN 978-9958-24-025-6.

Knjiga *Hrvati u Kotor Varošu* objavljena je 2013. u povodu dvadesete obljetnice srpske agresije na Kotor Varoš i njegovu okolicu koja je započela 11. lipnja 1992. Ovako urednici (Ivo Pranjković, fra Stipo Karajica i Luka Vинојčić) započinju Proslav, naglašavajući da je fra Stipo Karajica bio glavni inicijator i najzaslužniji za prikupljanje podataka o žrtvama Drugog svjetskog rata, kao i o žrtvama srpske agresije 1992. godine.

„Ova knjiga može se smatrati svojevrsnim nastavkom i nadopunom odlične knjige Ante Slavka Kovačića *Katolici u kotorvaroškom kraju*, objavljene u Sarajevu 1989. godine.“ Međutim, ovoj knjizi dodana su poglavlja Kotorvaroški Hrvati – žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća i Povijesno-memoarski zapisi o kotorvaroškim Hrvatima, koja su nadopunjena razdobljem od 1992. (Stanje u Bosni i Hercegovini pred početak rata 1992., Srpska agresija na BiH, Hrvatske žrtve tijekom srpske agresije i Vrijeme poslije Daytonskog sporazuma). Ove naslove sam naveo kako bi čitatelj dobio uvid u svu složenost ovoga zbornika. Prvo poglavlje nosi naslov Kotor Varoš u franjevačkim ljetopisima, povijesnim spisima i putopisima, a priredio ga je dr. Ivo Pranjković, koji također priređuje poglavlje Kotorvaroške narodne pjesme. Ne znam zašto su priređivači uvrstili ova poglavlja, kad je u podnaslovu knjige posebno naglašeno: *Povodom 20. obljetnice srpske agresije na Kotor Varoš*. Odgovor je možda u tomu što sve zavičajne monografije hoće da naglase stradanje svoga kraja, a i bogatstvo narodne tradicije i stvaralaštva. Za pohvalu je opširno obrađeno sve vezano za Katoličku crkvu u kotorvaroškom kraju, tu su podaci o pastoralu župa Kotor Varoš, Sokoline i Vrbanjci, s preglednim kartama i fotografijama. U sve tri župe bilo je ukupno 25 naselja u kojima su živjeli katolici (većina Hrvati), s oko 10.700 žitelja. Ovakvo stanje bilo je do 11. lipnja 1992., kad počinje srpska agresija koja će trajati sve do 27. kolovoza 1995. Toga dana protjeran je župnik fra Ivan Franjić zajedno s preostalim narodom. Ovo razdoblje je obrađeno kronološki, s opširnim svjedočenjima i popisom žrtava. Autori naglašavaju da donose podatke samo za stradale Hrvate, kojih je 174. Uz osnovne su podatke upisani datum i mjesto smrti. U samom tekstu o događanjima navode se imena svih poginulih Hrvata, Muslimana i Srba. „Za 4 mjeseca i 7

dana u žestokoj agresiji srpskih paravojskih postrojbi, bivše JNA i grupe četnika na hrvatski narod u Kotor Varošu mučki je ubijeno i nestalo preko 160 ljudi, koji nisu mogli nenaoružani pružati ozbiljniji otpor. Prognano je više od 13.000 Hrvata vjernika katolika, sela im ostala spaljena i pusta, a ono što je ostalo služilo je četnicima za izživljavanje i zastrašivanje“. Iz ovog kratkog sažetka saznajemo svu tragediju Hrvata u Kotor Varošu.

Srpske vlasti organizirale su konvoje autobusa za koje su civili Hrvati i Muslimani morali obilatno platiti prijevoz, a prije toga su morali potpisati da daruju svu svoju imovinu novim vlastima, ostaviti ključ od kuće ili stana i bez ikakvog prigovora napustiti svoj kraj. U listopadu 1992. posredovanjem Međunarodnog crvenog križa organiziran je nesmetan konvoj autobusa, koji će bez incidenata preći na područje pod kontrolom Armije BiH, a fra Ivan Franjić će se vratiti preostalom narodu. Ovaj je konvoj snimio francuski novinar i fotografiju ustupio fra Stipi Karajici, a, po njegovom sjećanju, bila je objavljena u stranim novinama. Na fotografiji se vidi kolona vojnika i civila koja ide iza terenskog vozila Međunarodnog crvenog križa iz Ženeve, a s lijeve strane vozila pješaci fra Ivan Franjić, župnik iz Kotor Varoša. Ovo je jedna od najupečatljivijih fotografija, koja svjedoči da su se Srbi na sve moguće načine dovijali, a koristeći i međunarodnu zajednicu, kako bi istjerali Hrvate iz njihovih mjesta i stvorili prostor samo za Srbe.

Poglavlje Kotorvaroški Hrvati – žrtve Drugoga svjetskog rata i porača (161-205) tablični je prikaz svih poginulih, „u ovom trenutku najiscrpniji mogući popis“. Tablice imaju četiri rubrike: 1. Ime (očevno ime) i prezime; datum rođenja i datum smrti, 2. Mjesto rođenja, 3. Uzrok smrti, 4. Mjesto i datum ukopa. Poglavlje ima kratki dodatak u kojem su navedeni podaci o glavnim izvršiteljima zločina, kao i mučenju bogoslova fra Tomislava

Petrušića. Nedostaje opširniji osvrt na događanja u Drugom svjetskom ratu na tom području. Svim žrtvama podignut je spomenik s uklesanih „zasada 727 imena i prezimena“, s kipom Gospe žalosne i potpisom „Kotorvaroške žene“. Uz malu crno-bijelu fotografiju objavljena su četiri govora prigodom blagoslova Gospina kipa i otkrivanja spomen-obilježja žrtvama rata kotorvaroške doline, a govornici su bili prof. dr. Ivo Pranjković, predstavnik kotorvaroških Hrvata, Zoran Piličić, zapovjednik kotorvaroške bojne i predsjednik veterana rata Kotor Varoš, Marina Pendeš, zamjenica ministra obrane BiH, i fra Stipo Karajica, predsjednik organizacijskog odbora. Fotografija također nema ni u objavljenim člancima u hrvatskom tisku 1990-1996. Faksimil jednih dnevnih novina s naslovom „Četnički zločini u općini Kotor Varoš – Kad komšije kolju“ dokaz je da su objavljivane i fotografije i pregledni zemljovid.

Poglavlje Sakralni objekti u kotorvarškoj dolini sastoji se od fotografija u boji crkava i grobljanskih kapelica, bez godine fotografiranja. Nije objavljena ni jedna fotografija porušenih i zapaljenih crkava i kapelica. Priređivačima se ovo ne može oprostiti jer se u tekstu opisuje razaranje i paljenje crkava, a svjedočenja nisu potkrijepljena fotografijama, kojih ima objavljenih po drugim monografijama i listovima. Na naslovnici je fotografija u boji kotorvaroške crkve nakon obnove.

Najvrjedniji je dio knjige faksimil rukopisnih zabilješki fra Ivana Franjića od osam stranica, koji se malo teže čita pa je trebao biti transkribiran uz objašnjenja, kako bi bio dostupan širem čitateljstvu. Fra Ivan Franjić opisuje glavne zapovjednike u srpskoj vojsci i njihovo angažiranje na ratištima u Hrvatskoj, a zatim što su sve počinili u općini Kotor Varoš. Dragocjeni su podaci o policijskim snagama i što su počinili nad Hrvatima i Muslimanima, tko je zapovijedao

torture, pljačku i ubojstva i tko se najviše obogatio. Za civilnu vlast fra Ivan Franjić tvrdi: „Funkcionirala je jedno vrijeme kao ‘Krizni štab’, a zatim ‘Ratno predsjedništvo’. Njihova je ‘zasluga’ dolazak vojske i okupacija K. Varoša, ostavljanje bez posla gotovo svih Hrvata i Muslimana, organiziranje konvoja za iseljavanje i masno naplaćivanje vožnje do Skendera...” Ovom rukopisu nedostaju dvije stranice; ili ih nema, ili ih autori nisu htjeli objaviti. Ovaj rukopis svakako treba objaviti, kao i druge zabilješke kojih, vjerujem, ima i u maticama župe, a vjerujem da je fra Ivan vodio i dnevnik i spomenicu župe.

Među prvim svjedočenjima zapisano je već 24. srpnja 1992. svjedočenje jednog Muslimana koji je morao raditi kao mesar, a onda je organizirano, uz plaćanje novim srpskim vlastima, do-

šao u Zagreb. Svjedočenja je prikupljao Hrvatski informativni centar, koji će ih obrađivati, prevoditi i ustupiti sudu u Haagu. Nakon punih 20 godina ovi iskazi se objavljuju, još uvijek bez podataka o svjedoku. Opširni iskaz od 14 stranica objavile su *Nezavisne novine* (nema podataka o godini), a riječ je o iskazu jednog svjedoka koji je bio i svjedok u slučaju Stojana Župljanina pred Haškim tribunalom. Ovakva detaljna svjedočenja zaista puno znače kasnijim istraživačima, a ako ih je više i ako su zabilježena neposredno nakon događanja, ostaju prvorazredni izvor za povijest.

Knjiga *Hrvati u Kotor Varošu* dobar je početak za veću i opsežniju studiju na temu stradanja Hrvata Kotor Varoša u 20. stoljeću, koju će, vjerujem, napisati novi naraštaji povjesničara.

Šimun Penava